

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда
УДК 37:371.3:894.341

АБДЫКАДЫРОВА ГУЛСААДА КОЧКОНБАЕВНА

**АДАБИЯТ ОКУУ КУРСУНДА ЭПОСТОРДУ ОКУТУУНУН
МЕТОДИКАСЫ («ЭР ТӨШТҮК», «ЭР ТАБЫЛДЫ»)**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: п.и.д., профессор Н.И.Ишекеев

Бишкек – 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	3
БИРИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ОРТО МЕКТЕПТЕРИНИН АДАБИЯТ ОКУУ	
КУРСУНДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-	
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	8
1.1. «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү жана азыркы учурдагы абалы.....	8
1.2. Кенже эпосторду адабият окуу курсунда үйрөтүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздери.....	33
Биринчи бап боюнча корутунду.....	50
ЭКИНЧИ БАП. АДАБИЯТ ОКУУ КУРСУНДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ	
(«ЭР ТӨШТҮК», «ЭР ТАБЫЛДЫ») ОКУТУУНУН	
МЕТОДИКАСЫ.....	51
2.1. «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун окутууда текстти адабий-теориялык талдоо жумуштарынын мазмуну жана технологиялары.....	51
2.2. Кыргыз адабияты сабагында кенже эпостордогу образдарды талдоонун ыкмалары жана жолдору.....	74
2.3. Адабият окуу курсунда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун үйрөнүү процессинде окуучулардын этномаданий, этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу.....	91
Экинчи бап боюнча корутунду.....	119
ҮЧҮНЧҮ БАП. V–VII КЛАССТАРДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ ОКУТУУ	
БОЮНЧА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН	
УЮШТУРУЛУШУ ЖАНА АНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ.....	124
3.1. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү.....	124
3.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары.....	134
Үчүнчү бап боюнча корутунду.....	139
ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР.....	140
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	144

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Соңку мезгилде кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу-нормативдүү документтерде белгиленген бүтүрүүчүлөрдүн даярдыгына коюлган заманбап талаптарга ылайык Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун максаты, мазмуну жана милдеттери олуттуу өзгөрүлүүдө. “Адабий билим берүүнүн жалпы максаты – мектеп окуучусун өз улутунун жана дүйнөлүк көркөм адабияттын мыкты казыналары менен тааныштыруу; алардын рухий жана эстетикалык маданиятын калыптандыруу, атуулдук, адеп-ахлактык позициясын бекемдөө” [Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. – Б., 2006. – 206-б.].

Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу салттуу түрдө үч концентрге бөлүнөт: 1 – адабияттык окуу (5-7-класстар); 2 – адабий-тарыхый курстун элементтерин ичине алган системалык курска жакындатылган адабияттык окуу (8-9-класстар); 3 – кыргыз адабиятынын системалык курсу (10-11-класстар). Биздин изилдөөбүзгө тиешелүү болгон адабияттык окуу курсун окутуу боюнча азыркы окуу программасы төмөнкүдөй талаптарды коёт: “Мында окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жеке-жеке жанрлар, ал жанрлардын эреже-жолуна ылайык жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен таанышат. Адабият теориясынан элементтардык маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, үн кубултуп көркөм окуу чоң орунду ээлейт. Текстти көркөм окуу жагынан мугалим окуучуларга үлгү болушу керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу чыгарманы аналитикалык талдоолор менен айкалыштырылышы максатка ылайыктуу” [Кыргыз адабиятынын программасы. Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б., 2017. – 5-б.].

Орто мектептин VI-VII класстарында ар башка жанрдагы чыгармалардын арасында эпостор окутулат, алардын ичинен элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү катары “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпостору берилген. Аталган эпостор кыргыз адабиятынын программасына XX кылымдын 40-жылдарынан баштап кошулган. Кыргыз элинин тарыхына, руханий дүйнөсүнө, турмуштук-мифтик түшүнүктөрүнө, эрдигине, каармандыгына, осуяттарына, келечекке умтулгандыгы тариздүү дөөлөттөрүн жогорку идеялык, эстетикалык-көркөмдүк деңгээлде жалпылаштырган эпостор өсүп келе жаткан жаш муундардын адабий-эстетикалык жана адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууга жана өркүндөтүүгө чакырат. Методикада эпосторду окутуу, айрыкча “Манас” эпосун үйрөтүүдө, республикада бир катар тажрыйбалар топтолгон, алар окумуштуулардын (Г.А.Абдымомунова, С.Байгазиев, Н.Кангелдиев, А.Муратов, Б.Оторбаев, Д.Саалиева ж.б.) эмгектеринде берилген. Ошол эле учурда окуу программасына 1941-жылдан бери кошулган “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” кенже эпосторун окутуу методикасы боюнча диссертациялык изилдөөлөр жана атайын методикалык эмгектер жок экендигин белгилеп кетүү оң. Заманбап илимий-методикалык багыттар, педагогикалык технологиялар менен таанышуу жана жалпылоонун негизинде кенже эпосторду окутуу методикасын иштеп чыгуунун зарылдыгы, практикалык сунуштарды берүү **аталган изилдөөнүн темасын тандоону жана актуалдуулугун шарттайт.**

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы: Изилдөө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын илимий-методикалык иштеринин алкагында жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу методикасын жакшыртуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: Адабияттык окуу курсунда кенже эпосторду окутуунун методикасы.

Изилдөөнүн максаты: Адабияттык окуу курсунун VI-VII класстарында “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпосторун окутуунун методикасын азыркы илимий-педагогикалык жана методикалык багыттар менен технологиялардын жетишкендиктеринин негизинде иштеп чыгуу, анын натыйжалуулугун педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпостору боюнча теориялык-методологиялык, адабий жана илимий-педагогикалык, методикалык адабияттарды изилдөө жана анализдөө.
2. Эпосторду үйрөнүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздерин аныктоо, VI-VII класстарда “Эр Төштүк”, “Эр Табылды” эпосторун окутуунун методикасын иштеп чыгуу.
3. Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө иштелип чыккан методиканын натыйжалуулугун аныктоо.
4. Педагогикалык эксперименттен алынган жыйынтыктардын негизинде эпосторду окутуу боюнча практикалык ойлорду сунуштоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Кыргызстандын мектептеринин орто концентринде “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” кенже эпосторун окутуу методикасынын методологиялык жана дидактикалык негиздери аныкталды;
- VI-VII класстарда заманбап илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык багыттардын, технологиялардын жетишкендиктеринин негизинде эпосторду окутуу методикасы иштелип чыкты;
- “Эр Төштүк”, “Эр Табылды” эпосторун окутууда окуучулардын этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун методдору, ыктары, жолдору, каражаттары айкындалды;
- эпосторду окутуунун сунушталган методикасынын натыйжалуулугу эксперименттик текшерүү аркылуу далилденди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпосторун окутуунун методикасын иштеп чыгууда алынган натыйжаларды

кыргыз адабиятын окутуунун жалпы методикасын өркүндөтүүдө колдонууга толук негиздер бар. Ошону менен катар кыргыз адабияты боюнча жаңы мамлекеттик стандартты, окуу программаларды, окуу китептерди жана окуу-методикалык колдонмолорду жазууда, азыркы документтерге түзөтүүлөрдү киргизүүдө жана адабияттык окуу курсунда кенже эпосторду үйрөнүү боюнча методикалык сунуштарды берүүдө пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз адабияты боюнча азыркы окуу-нормативдик иш-кагаздарын анализдөө, “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпосторун адабият окуу курсунда окутуу методикасын иштеп чыгуунун зарылдыгын айкындады. Аталган методика заманбап илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык багыттар менен технологиялардын негизинде иштелип чыкты.

2. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуу методикасын жакшыртууга, ошону менен катар “Эр Төштүк” жана “Эр Табылды” эпосторун үйрөнүүгө методикалык система жардам берет. Аталган системага адабий компетенттүүлүк менен бирге этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган натыйжалуу салттык жана инновациялык формалар, башкача айтканда, эпостордун тексттеринин мазмуну, образдардын системасы ж.б. адабий-теориялык талдоонун ыкмалары кирет.

3. Кыргыз адабиятын окутуу методикасын жакшыртууга, айрыкча, кенже эпосторду окутууда VI-VII класстардын окуучуларынын этномаданий, этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга методикалык жолдор жана каражаттар жардам берет.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Орто мектептерде эпосту окутуу методикасынын теориялык-методологиялык, адабий-дидактикалык негиздери изилденди жана системалаштырылды (диссертациялык изилдөөлөр, монографиялар, окуу-нормативдик документтер). Иштелип чыккан кенже эпосторду окутуу методикасынын натыйжалуулугу тажрыйбада аныкталды жана кыргыз адабиятын окутуу методикасын жакшыртуу үчүн практикалык сунуштар берилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын тастыкталышы:

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары, жыйынтыктары кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын жыйындарында, методикалык семинарларда, эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда талкууланды. Иштелип чыккан методика педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө орто мектептерде апробациядан өттү. Диссертациялык изилдөөнүн темасы боюнча конференциялардын жыйнактарында, республикалык жана чет өлкөлүк басылмаларда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Диссертациянын негизги мазмуну Кыргызстанда жана чет өлкөлөрдө жарыяланган 15 макалада чагылдырылды.

Диссертациялык иштин түзүлүшү жана көлөмү: Диссертация киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 171 бет, колдонулган адабияттардын жалпы саны – 271, таблицалар – 28, сүрөттөр – 8, тиркеме – 1.

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси аныкталды, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор мүнөздөлүп көрсөтүлдү, изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы кыскача чагылдырылды.

Биринчи бап «Кыргыз орто мектептеринин адабияттык окуу курсунда кенже эпосторду окутуунун теориялык-методологиялык негиздери» деп аталып, анда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун окутуу методикасынын тарыхы, учурдагы абалы, адабият таануу, методологиялык-дидактикалык негиздердин жана кенже эпосторду окутуунун өзгөчөлүгүнүн мүнөздөмөсү берилген.

Экинчи бап «Адабияттык окуу курсунда кенже эпосторду («Эр Төштүк», «Эр Табылды») окутуунун методикасы» деп аталып, эпосторду окутуунун методикалык системасы каралат. Ал чыгармалардын тексттеринин мазмунун адабий-теориялык негизде талдоонун, көркөм образдарды

анализдөөнүн методдорун, окуучулардын этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун иштелип чыккан усулдук жолдорун камтыйт.

«VI-VII класстарда кенже эпосторду окутуу боюнча педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана анын натыйжалары» деп аталган **үчүнчү бапта** адабияттык окуу курсунда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» кенже эпостору боюнча иштелип чыккан окутуунун методикасынын натыйжалуулугун ачып көрсөтүү үчүн Кыргызстандын орто мектептеринде педагогикалык эксперименттин ар бир этабынын максаттары жана милдеттери каралып, алынган натыйжалар көрсөтүлдү.

Жалпы жыйынтыкта өткөрүлгөн изилдөөнүн мазмуну боюнча негизги корутундулар жана практикалык сунуштар айтылат.

БИРИНЧИ БАП

КЫРГЫЗ ОРТО МЕКТЕПТЕРИНИН АДАБИЯТ ОКУУ КУРСУНДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү жана азыркы учурдагы абалы

Кыргыз элинин байыртадан бери жашоо-тиричилиги оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышта өткөн. Дүйнөлүк көркөм маданияттын шедеври болгон «Манас» эпосу баш болгон фольклордук чыгармалар улуттун руханий мурасы катары кыргыз адабият мектептерде окутула баштаганга чейин эле жаштарды адептик, руханий, эстетикалык жактан тарбиялоого чоң салымын кошуп, мекенчилдик сезимдерин ойготкон. Мына ошолордун ичинде «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпостору да болгон. Кыргыз жеринде XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы диний медреселерде жана усулу-жадид мектептеринде кыргыз элинин тарыхын, оозеки элдик адабиятын үйрөтүшкөн. Кочкордо Канаат хандын, Ошто Алымбек датканын, Ала-Букада Нурмолдонун, Наманганда Молдо Кыргыздын ж.б. атактуу адамдардын медреселери болуп, ошол ислам динин үйрөтүүчү окуу мекемелеринде кыргыз фольклорунун материалдары да атайын окутулган. Андай чыгармалар XX кылымдын башында Чүйдө Шабдан баатыр, Дүр Сооронбай уулу, Чолпонкул Тынаалы уулу, Ак-Талаада Калпа ажы, Нарында Алай болуш, Касымалы манап, Жумгалда Байзак Тооке уулу, Курман манап, Тондо Сагаалы Малиев ж.б. кишилер ачкан «жаңы метод» («усули-жадид») билим берүү окуу мекемелеринде да пайдаланылган.

Октябрь революциясынан кийин кыргыз жергесинде массалык түрдө элдин сабатсыздыгын жоюу, чоңдор жана балдар үчүн советтик мектептерди

ачуу башталган, мына ушул билим берүү мекемелеринде эне тилин окутуу үчүн адабий материалдар пайдаланылган. Мындай методологиялык негиз 1918-жылы А.В.Луначарский тарабынан түзүлгөн «Эмгек мектебиндеги орус тили сабагынын окуу планы», 1921-жылы П.Н.Сакулин түзгөн «Бирдиктүү жети жылдык эмгек мектептеринин программалары», 1923-1924-жылдары мамлекеттик окумуштуулар Советинин (ГУС) программалары аттуу документтерде аныкталган.

Кыргыз мектептери үчүн окуу китептери жазылганга чейин «Эркин-Тоо», «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш», «Жаңы маданият жолунда» деген газета-журналдардын материалдарын пайдаланышкан, аларда болсо фольклордук тексттер басылып турган. Коммунисттик партиянын жетекчилиги менен ошол кездин идеологиясын аныктаган «Башталгыч жана орто мектеп жөнүндө» (1931), «Башталгыч жана орто мектептеги программа жана тартип жөнүндө» (1932), «СССРде башталгыч жана орто мектептин структурасы жөнүндө» (1934) ж.б. токтомдор чыккан жана алардын негизинде мектептерде материалдарды предметтерге бөлүп окутуу, ар бир предмет боюнча туруктуу программа, окуулук түзүү, сабактарды класс-сабак системасында жүргүзүү иштери башталган. Адегенде ХХ кылымдын 20-жылдарынан тартып эле И.Арабаевдин «Алиппе же төтө окуу китеби», К.Тыныстановдун «Алиппеден» кийинки окуу үчүн хрестоматия», «Эне тили» китептери, окуу хрестоматиялары чыккан. И.Арабаев менен Х.Карасаевдин 1928-жылы «Жаңылык» аттуу латын алфавитинде жазылган чоңдор үчүн алиппеси жарыяланган. Бул алгачкы окуулуктарда кыргыз фольклорунун материалдары сунуш кылынган, бирок ошол эле кезде профессионал жазуучулар калыптана элек болгондуктан орус адабиятынан котормолор жана авторлор өзү жазган чыгармалар китептерден көбүрөөк орун алган. Ал мезгилде кыргыз тили менен кыргыз адабияты өз-өзүнчө окуу предметтери катары каралбай, бир эле предмет катары өтүлгөн. Бул окуу программасы кириш сөздөн, окуу планынан, андан кийин кыргыз тил, адабият, география, математика, жаратылыш таануу, политехникалык эмгек, коом таануу, дене

тарбия, музыка, сүрөт предметтеринен берилүүчү билимдин мазмунун, формасын кыскача баяндоодон турган.

«Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы: I-IV топтор үчүн» деген алгачкы программаларда [20; 21] кыргыз фольклорунун материалдары өтө аз берилген. Анын себептери, биздин оюбузча, төмөнкүдөй факторлор менен байланышат:

1. Кыргыз фольклорунун материалдарын жыйноо жумушунун колго алынбай жаткандыгы. Ырас, 1922-жылы Казак-кыргыз билим комиссиясын түзүлүп, анын максаты оозеки адабияттарды жыйноо болгон, бул ишке Тоголок Молдо, К.Тыныстанов, Ы.Абдырахманов, К.Карасаев, И.Арабаев, Б.Солтоноев, Т.Саманчин, З.Бектенов, Ж.Бөкөнбаев ж.б. инсандар катышкан, борбор жактан келген жана кыргыз тилин билген адистер К.Мифтаков, М.Богданова ж.б. тартылган. Бирок бул иш натыйжасын толук көрсөтө элек болчу. 1934-жылы Москвада СССР Жазуучулар союзунун I съездинде А.М.Горький элдик акындардын чыгармаларын жайноого, жарыялоого чакырган. Ошол идеянын таасири менен Кетмен-Төбөгө жана Таласка А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, Т.Үмөталиев ж.б. акындар жиберилип, алар А.Үсөнбаев, К.Акиев, К.Досуев, А.Огонбаев ж.б. айтуучулардын оозунан элдик чыгармаларды жыйнап келет. Мына ошондон кийин гана фольклордук тексттер кеңири топтолгон жана элге тарай баштаган.

2. Советтик коомдун өнүгүшү, социализмдин бүткүл фронт боюнча чабуулу эски нерселерди, анын ичинде улуттук мурастарды эскинин саркындысы, социализмге бут тосот деп карашкан, андыктан да фольклорду жыйноо, аларды жайылтуу жакшы жолго коюлбаган.

3. Бул жылдарда улуттук жазма адабият калыптана элек болгондуктан, “орус эли азаттыкка алып келди” деген идея күчтүү болуп, орус совет жазуучуларынын үгүт-насаат формасындагы чыгармалары окуу программаларына көп киргизилген.

1932-жылдагы «Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы» [20], 1934-жылкы анын 2-басылышы [21] улуттук эпикалык мурастарды, тагыраак айтканда, Токтогул Сатылгановдун айтуусундагы «Кедейкан» жомогун тартуулайт. Бул чыгарманын идеясы, б.а., кедей адамдын бийликке келип калышы ошол мезгилдеги шарт-жагдай үчүн эң керектүү тема жана идея болгон. Ушул эле программага «Манас» эпосунан «Тал чокунун көрүнүшү» деген эпизод сунуш кылынган.

1939-жылы V-VII класстардын окуу программасы айрым толуктоолор, түзөтүүлөр менен чыгат, анда кыргыздын элдик оозеки чыгармаларына айрым үлгүлөр берилет. У.Абдукаимовдун 1933-1937-жылдардагы 3-окуу жылына [3; 4; 6], М.Абдыкаримовдун 1933–1940-жылдар арасында жарыяланган хрестоматияларында [5; 8; 9; 10; 11; 12] элдик эпикалык дастандардын үзүндүлөрү сунушталат.

Кыргыз интеллигенциясынын алгачкы муундарын калыптандырууга, элдин кат сабатын жогорулатууга эбегейсиз салым кошкон жогорудагы китептерде эң биринчи жана көп орун менен орус адабияты окутулган, анан кыргыз жаш профессионал адабиятынын өкүлдөрү, эң аягында гана аз убакыт улуттук фольклорго бөлүнгөн. Ошол фольклордун да майда жанрларына: макалдарга, ылакаптарга, табышмактарга, жаңылмачтарга, кошокторго, элдик чакан ырларга («Оп майда», «Бекбекей», «Койчулардын коңур күү», «Бекбекей», «Жылкычынын шырылдаң») басым жасалган.

1941-жылы адабияттык окуу программасынын жаңы варианты [258] чыгат. Анда V класска 69 саат бөлүнүп, булардын 53, 62 пайызын чакан же көлөмдүү ырлар, 10,14 пайызын эпостордун үзүндүлөрү, 4,34 пайызын жөө жомоктор («Сулайманбай», «Акылдуу кыз», «Жаныбек хан»), 4,34 пайызын тамсилдер (Тоголок Молдо «Куба кой менен ээсинин айтышканы», И.А.Крыловдун «Карышкыр менен мышык», «Күзгү менен маймыл») жана 15,94 пайызын прозалык материалдар, 11,59 пайызын адабий-теориялык түшүнүктөр (теңештирүү, оозеки адабият, жөө жомок, жомок, тамсил, макал, ылакап, табышмак) ээлеген. VI класста лирикалык ырлар («Оп майда», «Бешик

ыры» ж.б.), жөө жомоктор («Акылдуу дыйкан», «Жээренче чечен»), жомоктордон үзүндүлөр («Чоң казат», «Жылкы тийүү», «Жаныш, Байыш»), эл акындарынын чыгармалары жана орус адабиятынын материалдары берилет. VII класстар үчүн 76 тема сунушталып, элдик эпостордон али жарыялана элек С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан үзүндү жана «Эр Төштүк» эпосунан үзүндүлөр берилет. Канткен менен бул кыргыз фольклорун окутуудагы чоң прогресс болгон.

1941-1942-окуу жылына карата VIII-X класстар үчүн биринчи жолу өз алдынча окуу программасы иштелип чыккан [150], анда VIII класстардын материалдары дээрлик баары фольклордук тексттерди үйрөнүүгө арналган. Мында «Манас» эпосунан тышкары кенже эпикалык мурастар «Курманбек», «Эр Төштүк», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», «Кожожаш» сунушталып, кыргыз фольклорунун эң бай материалы орун алган. Ошол эле кезде эпос тууралуу түшүнүк, эпосту айтуучулардан С.Орозбаков менен С.Каралаевдин өмүр баяндары, чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү үйрөнүлгөн. Башка элдердин, мисалы, байыркы гректердин Гомер айткан «Илиада», «Одессея», орус элинин «Муромец», калмактардын «Жангар» эпостору да ушул класста окутулгандыктан, алар менен кыргыз эпосторун салыштырууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

1943-жылы К.Рахматуллин тарабынан түзүлгөн окуу программасында [151] эпикалык чыгармаларга жалпы сааттын 39,7 пайызы берилгенин, «Курманбек», «Эр Төштүк», «Кедейкан», «Кожожаш» эпостору кенен сааттар менен окутулгандыгы дурус болгондугун, бирок окуучулар башка элдердин баатырдык эпосторун окуп үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнөн кол жуушканын Н.Ишекеев өзгөчө басым коюп белгилейт [111, 88].

Жогорудагы программага ылайык 1941-жылы чыккан жана кийин бир топ жыл пайдаланылып жүргөн Т.Байжиев жазган V класстар үчүн окуу хрестоматиясында [55, 221] «Эр Төштүк» эпосунун «Төштүктүн жалгыз көздүү желмогуз менен кармашканы», «Төштүктүн Көк Дөөнүн кызы Күлайымды алганы» деген эки үзүндүсү берилет. Биздин оюбузча, автор-түзүүчү Т.Байжиев фольклордук чыгарманын табиятын мыкты билген адис катары эпостун

мифологиялык, баатырдык эпизоддорго бай бөлүмүн тандап алуу менен окуучулардын чыгармага, жалпы эле адабиятка кызыгуусун арттырган.

Ошол эле салттуулук К.Рахматуллин жана К.Нанаев жазган VII класстардын окуу куралында [231] андан ары улантылган. Бул хрестоматияда бир катар фольклордук түшүнүктөр жана терминдер (фольклор, салыштыруу, эпитет, метафора (жандандыруу), туруктуу эпитет, табышмак, макал, ылакап ж.б.) адабий-теориялык багытта түшүндүрүлгөн. Элдик-поэтикалык чыгармачылык, анын ичинде тарыхый-баатырдык эпостор тууралуу айтылып, Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» жана «Эр Төштүк», «Курманбек» жомокторунун (жомоктору деп берилет) тексттери сунуш кылынган соң он бет көлөмүндө түшүндүрмө текст сунуш этилген, ал фольклор жөнүндөгү адабий-теориялык маалыматтар К.Рахматуллин тарабынан жазылган. Мында эл чыгармалары жана алардын көп варианттуулугу, жамааттык мүнөзү, негизги максат-мазмуну жана түрлөрү аныкталган. Эпостук ырларга (окуу китебинде ушундай берилет) жалпы түшүнүк айтылат да, аларды экиге (баатырдык, турмуштук) бөлөт, «Манастын» айрым сюжеттик сызыгын комментарийлеп чыгат. Мына ушундай аспектиден алып караганда Т.Байжиевдин бул хрестоматиясы тексттерди, методикалык аппаратты сунуш кылган хрестоматия деңгээлинен көтөрүлүп, окуу китебинин даражасына жеткенин да белгилөөгө тийишпиз.

Улуу Ата Мекендик согуш бүткөндөн кийин кыргыз адабиятынын программалары айрым толуктоолор менен үч жыл катар чыгат: 1947-жылы [16], 1948-жылы [220], 1949-жылы [156]. Анда адабияттык окуунун билим берүүчү милдеттери катары окуучуларды фольклордун мыкты үлгүлөрү менен тааныштырууга өзгөчө басым жасалат, ошол чыгармалар аркылуу өспүрүмдөргө көркөм-эстетикалык чыгармалардын мазмунун, идеялык багытын, поэтикалык-лексикалык бөтөнчөлүктөрүн түшүндүрүү, адабият илиминин элементтери менен тааныштыруу, оозеки жана жазуу маданиятын өнүктүрүү милдеттери коюлат. Ал чыгармалардагы көркөм образдар аркылуу окуучуларды эмгекке ак мамиле кылууга, достук, жолдоштук, ынтымактуулук,

мекенчилдик сезимдерин өстүрүүгө, Ата Журтун, эне тили сүйүүгө, кыргыз элинин эбегейсиз бай оозеки мурастарын урматтоого тарбиялоо жактары каралган. VI-VII класс үчүн ар бир класста кыргыз адабиятына 65 саат бөлүнгөн, бул убакыттын 20 пайызы эпосторду, алардын ичинен «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосун үйрөнүүгө багытталган.

VI класста «Эр Төштүк» эпосундагы фантастикалык элементтер, көркөм сөз каражаттары, анын ичинен гипербола түшүнүгүн адабий-теориялык планда үйрөнүү милдети коюлган.

Ошол жылдарда кыргыз фольклору боюнча азыркы күнгө чейин маанисин жоготпой келе жаткан З.Бектенов менен Т.Байжиев жазган окуу китеби [67] жарыяланган. Китепте «Эр Төштүк» эпосунун «...варианттары, эл оозунда жөө жомок түрүндө кездешерин, С.Каралаевдин вариантына токтолуу менен авторлор окуучуларга түшүнүктүү, сиңимдүү болуш ниетин көздөп эпостун тогуз бет көлөмүндөгү кара сөз түрүндөгү мазмунун иштеп чыгып, окуу китебинен жайыт бөлүп берип дурус саамалык кылышкан. Айтмакчы, чыгарманын композициялык курулушуна, негизги темаларына, образдарына, идеяларына, стилине сапаттуу адабий профессионалдуу талдоолорду жасагандыгын белгилей кетүү эп (Н.Ишекеев [111, 339])». Мына ушул китепте элдик эпосторду айтуучулар, алардын талант даражасына жараша бөлүнүшү, варианттары, айтуучулардын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү тууралуу комплекстүү маалыматтар берилген. Тилекке каршы, окуу китеби тез эле колдонуудан алынып, анын авторлору репрессияланып, кыргыз балдары кызыктуу материалдардан кол жууп калгандыгы өкүнүчтүү факт болгон.

1952-жылы жарык көргөн адабиятты окутуунун программасында [157] берилген материалдардын 13,1 пайызы фольклордук жана эл акындарынын чыгармаларына бурулган, анда фольклордук чыгармалардын тек, түрү, варианттары да үйрөнүлгөн, кийинки 1954-жылы чыккан окуу программасында [158], 1956-жылдагы [159] жана 1957-жылдардагы окуу программаларда [160] кенже эпосторду сунуштоодо жаңы маалыматтар кошулган эмес. Буларда «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Курманбек», «Олжобай

менен Кишимжан» – баары 4 эпос ар бири 2 гана сааттан өтүлгөн. Дал ушул 50-жылдарда коомдо жаңылануулар жүрүп, «Манас» эпосунун элдүүлүгү талкууланып, сталиндик жеке адамга сыйынуунун кесепеттери талкууланып, «хрущевдик баар» башталган эле. Мунун таасири элдик эпосторду үйрөнүүгө да тийди. 1954-жылы чыккан кыргыз адабияты окуу китебинде [201] авторлор С.Мусаев жана Ж.Таштемиров «Эр Төштүк» эпосунун тексттин берип, чыгармадагы гуманизм, достук идеяларын түшүндүрөт, оң жана терс каармандарга талдоо берет, көркөмдүгүн көрсөтөт.

1950-60-жылдарда бир нече жолу кайра-кайра басылып чыккан Б.Маленовдун «Биздин адабият» окуу китебинде [173] «Эр Төштүк» эпосунун кыскача мазмуну, образдары, тили, көркөм сөз каражаттары (салыштыруулар, туруктуу эпитеттер, гиперболалар ж.б.) боюнча талдоолор жана кыскартып алынган өзөктүү сөздөр сунуш этилген.

1960-жылдагы адабияттык окутуунун программасында [161] кыргыз адабиятын сааты көбөйүп, ар бир класста 72 саатка жеткен, анын натыйжасында «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Курманбек» эпосторуна 2ден саат кошулган. 1963-жылы [162] жана 1964-жылы жарык көргөн программада [163] IX класстарга 78 саат бөлүнүп, анда «Эр Табылды» эпосун үйрөнүүгө эки саат бөлүнөт.

Н.Кангелдиев жана В.Шнейдман автор болгон 70-жылдардагы окуу китептеринде [122; 123; 124] А.Тыныбековдун айтуусунда «Эр Табылды» эпосунун кыскартылган варианты берилет, чыгарманын сюжети жана композициясы, образдары, поэтикасы кыскача талданат.

Кийинки жылдарда окуу программаларда көп өзгөрүүлөр болгон жок, «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөнүү VI жана VII класстарда ишке ашырылып, 1982-жылы чыккан программада [152] ушул эле ченем сакталды.

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон кийин 1992-жылы 15-майда Кыргыз Республикасынын элге билим берүү министрлиги жалпы билим берүүчү мектептердин 1992–1993-окуу жылына карата жаңы окуу

пландарын бекиткен жана кыргыз адабияты бөлүнгөн сааттардын саны 490 сааттан 714 саатка жеткирилген, б.а., V-XI класстарда жумасына үчтөн саат өтүлүп, ар бир класска окуу жылы үчүн 102 саат бөлүнгөн. Анын негизинде Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунда жаңы окуу программасы иштелип чыккан [164, 30-38]. 2000-жылдан тартып окуу программалары С.Байгазиев жана А.Муратовдор тарабынан түзүлүп, бир нече жолу оңдолуп, толукталып жарык көрдү [153, 154]. Ага ылайык адабий билим берүү мындай этаптардан турат:

I этап. V–VII класс. Адабияттык окуу (литературное чтение);

II VIII–IX класс. Тарыхый, адабий курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындатылган адабияттык окуу;

III X–XI класс. Кыргыз адабиятынын системалуу курсу.

Бул программада адабият курсунун жогорудагыдай бөлүктөрү эске алынуу менен V–VII класстар үчүн окуу китеби эмес, китеп-хрестоматия сунушталат. Мында окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын үзүндүлөрү, жомоктор, макал-лакаптар ж.б. менен тааныш болушат. Адабият теориясынан элементардык маалымат алышат. Бул класстарда сунушталган чыгармаларды добушун чыгарып окуу, үн кубултуп, көркөм окууга өзгөчө басым жасалган [154, 6].

Мына ушул азыркы колдонулуп жаткан программада жана мамлекеттик стандартта кыргыз адабиятын орто мектепте окутуунун үч баскычынын (этабынын) мазмуну төмөнкүдөй белгиленет:

1. Адабияттык окуу курсу (V–VII класстар). Адабият эми өз алдынча предмет катары окутулуу үчүн окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша, кызыгуусу менен мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык класста жана өз алдынча окуп-үйрөнүү үчүн атайын чыгармалар тандалат, аларга сааттар бөлүнөт. Окуучулардын башталгыч класстарга караганда окурмандык тажрыйбасы, чыгарманы түшүнүү жана кабыл алуу көндүм-жөндөмдөрү жогорулайт. Ошондуктан аларга көлөмү чоңураак, сюжети, мазмуну татаалыраак, ар кандай тематикадагы жана жанрдагы эне тилиндеги жана эне тилине

которулган дүйнөлүк адабий мурастарды үйрөнүү сунуш кылынат. Окуучулар көркөм чыгармалардын айрым үлгүлөрү, алардын үзүндүлөрү, жомок, макал, ылакап жана башка жанрдагы чыгармаларды окушат, адабият теориясынан да жөнөкөйлөштүрүлгөн маалыматтарды алышат жана топтогон билим, билгичтиктерине таянуу менен адабий жактан талдашат, анализдешет. Бул класстарда чыгарманы үн кубултуп, көркөм окуу ишине кеңири басым коюлат, каармандар талданат, чыгарманын сюжети, композициясы, тили өздөштүрүлөт.

2.Тарыхый-адабий курстун элементтерин ичине алган, системалык курска жакындатылган адабияттык окуу курсу (VIII–IX класстар).

Чыгармаларды үйрөнүүдөгү тарыхый-адабий курска өтүү үчүн даярдык көрүү этабы катары бул курс авторлорду жана алардын чыгармаларын ырааттуу-хронологиялык принципте жайгаштырылышын талап кылбайт. Ар кандай доордогу чыгармалар окула берет, бирок алар коом менен, тарыхый учур менен байланыш-катышта каралат, жазуучунун өмүр баяны да ошол багытта үйрөнүлөт, бирок терең талдоого алынбайт. Окуучулар адабияттын спецификасын, көркөм образдарды, чыгарманын мазмунун тереңдетип үйрөнө баштайт, аларга өз алдынча талдоо бериши тереңдейт. Мында үн кубултуп көркөм окуунун да элементтери кеңири сакталышы керек. Конкреттүү көркөм чыгарма менен адабий процессти доордун тарыхый кырдаалы, анын саясий идеологиялык жүзү менен байланышта кароого үйрөнүшөт.

Окуучуларда адабияттын айрым жаңы касиеттери (образдуулук, шарттуулук ж.б.), чыгарманын түзүлүшү (тема, идея, сюжет, композиция, ырдын ыргагы, уйкаштык, муунак, муун ж.б.) сыяктуу түшүнүктөр калыптандырылат. Адабият курсунун VIII–IX класстардагы звеносу бир жагынан адабий билим берүүнүн ортоңку баскычын жыйынтыктайт, экинчи жагынан окуучуларды адабият боюнча жогорку класстарда билим алууга даярдайт.

3.Адабияттын системалык курсу (X–XI класстар). Бул курста көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий багытта үйрөнүү ырааттуу (системалуу)

мүнөзгө өтөт. Искусствонун доор жана турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Чыгарманын эстетикалык жагына жана адеп-ахлак проблемаларына айрыкча көңүл бурулат. Бул класстардагы адабият курсу обзордук жана монографиялык темалардан турат. Адабий обзорлорго ошол мезгилдик тилкенин социалдык-тарыхый өзгөчөлүгүн, учурдун коомдук-саясий, руханий-эстетикалык таламдарынын адабияттын тематикасына жана проблематикасына тийгизген таасирин, чыгармалардын, адабий-көркөм процесстин мүнөздүү касиеттерин кыска, так сыпаттоо талаптары коюлат. Ал эми монографиялык темаларда акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыктары адабий анализге алынат. Мында сөз болуп жаткан жазуучунун өмүр баяны жана чыгармачылык ишмердүүлүгү адабий анализге алынуу менен анын сүрөткерлик деңгээл-даражасы, чыгармачылык өнөрканасы, жазуу манерасы, тили жана стили, индивидуалдуулугу, адабий процесстеги орду сыяктуу маселелер менен окуучулардын адабий билими байытылат. Айрым этаптык мүнөздөгү урунттуу чыгармаларга кыскача токтолуп, алардын адабий өнүгүштөгү орду белгиленет. Адабият теориясы боюнча кеңири түшүнүктөрдү алышат да, белгилүү даражада адабий чыгармага өзүнчө баа бере аларлык деңгээлдеги адабий-теориялык түшүнүктөр менен камсыз болот, б.а., бейтааныш чыгармага баа берүү көндүмү калыптанат[149, 206–207].

Жогорудагы программада [154, 14, 19] «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун жайгаштырылганын карап чыгалы:

Таблица 1.1.1. «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун окуу программасында берилиши

чыгарма	класс	сааты	үйрөнүлүүчү мазмуну
Эр Төштүк	VI	5	Эпостун кыргыз маданиятында ээлеген орду. Чыгарманын негизги мазмуну: Төштүктүн теги, туугандары: Элемандын желмогуз кемпирге жолугушу, жер үстүндөгү жана жер астындагы окуялар.

			<p>Адилеттүүлүк менен кыянаттыктын күрөшү, адилеттүүлүктүн салтанат курушу. Маамыттар жана жер астындагы башка жандыктар менен Төштүктүн достугу. Эпостогу терс сапаттарды алып жүргөн каармандардын - Желмогуз кемпирдин, Көк дөөнүн, ажыдаардын сүрөттөлүшү жана аларды мүнөздөөдө пайдаланылган көркөм сөз каражаттары. Төштүк - элдин сүйүктүү баатыры. Эпостогу фантазиянын, гиперболанын күчү, архаикалык, мифологиялык каражаттар.</p> <p><i>Адабият теориясынан. Гипербола жөнүндө түшүнүк.</i></p>
Эр Табылды	VII	4	<p>Чыгарманын жаралуу мезгили, патриоттук пафосу. Мекенди сүйүү, жолдоштук, достук идеяларынын даңкталышы. Өз элине чыккынчылык кылган Кудайназар менен чалкалмактын образдары.</p> <p>Табылдынын жана анын жигиттеринин мүнөздөлүшү. Уруш эпизоддору, андагы алдыңкы планга чыккан кол башчылар. Элдиярдын, Карлыгачтын эл-жерге берилгендиги. Сырткы жана ички душмандарга каршы күрөштө баатырлардын эл менен биримдиги. Эпостун тилдик байлыгы.</p> <p><i>Адабият теориясынан. Эпос жөнүндө түшүнүк.</i></p>

Ушул программанын негизинде чыккан 7-класстын «Кыргыз адабияты» хрестоматия окуу китебинде [36](«Кожожаш», «Эр Табылды») үзүндү берилет.

Алар бир нече варианттары бар чыгармаларды («Эр Табылды», «Кожожаш») тандоодо элге көп тараган вариантын алат. «Эр Табылды» эпосуна киришүү алдындагы «Бул чыгарма жөнүндө сен төмөнкүлөрдү билип ал!» деген баш сөз киргизилет. «Эр Табылды» эпосундагы «Кардыгач менен Арчатору» деген бөлүмдү кара сөзгө айлантып эпостук жорго сөз менен аңгеме жазуу (52-б.), ошол эле эпостун негизинде «Күкүк жана Табылды», «Жаралуу баатыр» деген темалардын биринде миниатюралык сүрөттөө-баяндоо тибиндеги дил баян жазуу (68-б.) ж.б. окуучулардын адабий чыгармачылыгын көбүрөөк талап кылган тапшырмаларды арбын сунуш кылат.

Кыргыз адабияты предметин окутуунун тарыхында окуучулардын билимин жыйынтыктоонун, баалоонун башкы формасы дил баян (сочинение) болуп келген жана ал азыр да улантылып жатат. Эми **«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпостору дил баяндардын темасына** кайсыл учурда кандайча берилгендигин карап көрөлү. 1955-жылы В.Н.Шнейдман сочинение жазуу үчүн «Төштүк» поэмасында Төштүктүн образы», «Төштүктүн жардамчыларынын образы (Кенжеке, төрт Маамыт, Конокбай ж.б.)» деген эки теманы сунуштайт. Ошол бойдон бул темалар дил баяндарга сунушталбай калат да, 2003-2004-окуу жылында гана бүтүрүүчү класстарга «Эр Төштүк» эпосундагы мифологиялык каармандар жана адаттан тыш окуялар» деген тема берилет, 2005-2006-окуу жылында «Мифтик каармандар жана адаттан тыш окуялар «Эр Төштүк» эпосунда» деген тема сунушталат. Андан кийин бул темалар да жоголот. Мындай болушунун себеби, биздин оюбузча, биз сөз кылып жаткан эки чыгарма VI-VII класстарда гана окутулуп жаткандыгына байланыштуу, ал эми дил баяндын темасын түзүүчүлөр жогорку, б.а., бүтүрүүчү класстардын гана материалдарына басым жасашат. Бул фактор, албетте, аталган чыгармаларды бышыктоо, кайталоо иштеринин болбой калышына алып келет, б.а., аларды толук өздөштүрүү процессин артка тартат.

Мектепте «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуу проблемасынын изилдениш тарыхын карап көргөндө бул теманын

анчалык бай эместигине күбө болубуз. 1957-жылы Караван районундагы Таш-Дөбө орто мектебинин мугалими К.Рыскулов «Адабият сабактарында фольклорду терең үйрөнүүнүн кээ бир жолдору» [238], Балыкчы шаарындагы №2 орто мектептин мугалими Б.Өмүралиев «Адабият сабагында эпостук чыгармаларды окутуу» [217] деген макалаларын жарыялаган, анда айылдык мугалимдер элдик оозеки чыгармаларды окутуу боюнча тажрыйбаларын ортого салган, ошол эле жылы Ж.Субанбековдун «8-класстарда кыргыз элинин баатырдык эпосторун окутуу» [253] деген макаласы чыгып, ал макалада «Эр Табылды» эпосунун жарылышына, окуя-сюжетине, каармандарына талдоо берип, адабият мугалимдерине көмөк көрсөтүүчү материалдарын сунуштаган, бирок мында методикалык багыттагы сунуштар айтылбайт.

1974-жылы Т.Молдогазиев элдик оозеки чыгармаларды орто мектепте окутуу боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон [184], кыргыз адабиятын окутуунун тарыхындагы фольклордук чыгармаларды үйрөтүүгө арналган бул эң биринчи диссертациялык эмгекте илимий түрдө эпосторду, жомокторду ж.б. элдик мурастарды окутуунун жолдору, принциптери иштелип чыккан. «Эр Төштүк» эпосун окутуу бул иштин олуттуу бөлүмүн ээлеген. Ошол эле материалдар кийин автордун методикалык колдонмосуна [185] да киргизилген.

Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев 5-класстын адабият окуу китебине жазган колдонмосунда [174] «Эр Төштүк» эпосун кандайча окутуу керектигин окуу китебин пайдалануучу мугалимдерге түшүндүрүп берет. Ушундай эле планда «Эр Табылды» эпосун окутууга карата окуу китебинин автору Н.Кангельдиев тарабынан материалдар сунушталат [125]. С.Саипбаевдин диссертациялык изилдөөсүндө [240] кыргыз фольклорунун кенже эпосторунун негизинде жаштарды тарбиялоо маселеси каралат. Н.Ишекеев кыргыз адабиятын окутуу методикасынын тарыхын изилдөөгө алган докторлук диссертациясында [110] жана монографияларында [111; 112] маселени тарыхый-салыштырма өңүттөн карап чыгат.

Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча бир кыйла материалдарды камтыган эмгектер Н.Кангелдиевдин «Адабияттык окуу сабагында адептүүлүккө тарбиялоо» деген макаласы [127, 53–85], 1985-жылы жарыяланган «Орто мектептин IV–VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү» деген методикалык колдонмосу болду [126]. Анда методист «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун сааттарга бөлгөн, кайсыл саатта китептин кайсыл бөлүгүн окуу керектиги айтылган, чыгармаларды окутууда көркөм окуунун, шыр окуунун мааниси түшүндүрүлгөн, текстти майда бөлүктөргө бөлүп окутуу технологиялары көрсөтүлгөн, образдарды, өзгөчө Табылды менен Чалкалмактын бейнесин талдоо жумуштары аткарылган. Автор тарабынан Фрунзе шаарындагы № 5 мектептин мугалими Н.Арымкулованын, Ош областынын Жаңы-Жол районундагы «Ленинчил жаш» орто мектебинин мугалими Т.Эшбаевдин, Панфилов районундагы Тельман атындагы орто мектептин мугалими С.Бегалиеванын эпосторду окутуу боюнча тажрыйбалары жыйынтыкталган. Алардын тажрыйбалары боюнча бул эпосторду окутууда колдонулган ыкмалары:

- текстти окуу жайкы каникул мезгилинде эле аткарылып, окуучулар сабакка чыгарманын сюжетин толук билип келишет;
- айрым окуучулар тексттин үзүндүлөрүн жаттап да алат;
- биринчи сабакта тексттин баш жагы комментарийленип окулат;
- экинчи сабакта Чалкалмак менен Табылдын биринчи жана экинчи согушу көркөм, шар окулат;
- алардын негизинде аңгеме жүргүзүлөт;
- түшүнүксүз сөздөр менен иштелет;
- дептерге сөздүк жумуштары жүргүзүлөт;
- адабий каармандардын мүнөзү талкууланат;
- чыгарманы «бүтүндөй» үйрөнүү («автордун артынан удаа») индуктивдүү талдоо ж.б.

Ошол эмгектерде берилген кенже эпосторду окутуу боюнча Н.Кангелдиевдин методикасы:

1. «Окуу китебинде берилген үзүндү эң эле кыска болгондуктан, ал... кенже өспүрүмдөрдүн эпосту бүтүндөй өздөштүрүү талабын канааттандыра албайт. Ошондуктан балдарга эпостун китеп болуп чыккан толук тексттин окуп келүүгө тапшырма берүү максатка ылайыктуу. Көп жылдык байкоолорго караганда, 12-13 жаштагы балдар үчүн бул чыгарманын бүткүл текстин окуп чыгуу, тексттер боюнча аңгеме жүргүзүү анчалык кыйынчылык келтирбейт. Эли-жерин коргоого аттанып чыккан баатырлардын иштерине шыктанган кенже өспүрүмдөр текстти кунт коюп окушуп, үзүндүлөрүн жаттап алууга аракеттенишет». [126, 29]

2. «Текстти үйрөнүп, аны талдоо максатында чыгарманы окуунун алдында окуучулар текст менен канчалык тааныш экендигин тактап алганы оң. Анткени текстти окуп чыккан балдар менен ага тааныш эмес балдардын арасында иш жүргүзүү бир катар кыйынчылык туудурат». [126, 32]

Ал эми А.Муратов «эпикалык мурастардын көркөм текстти азыркы окуучулар үчүн интерпретациялоодо бир топ педагогикалык-психологиялык жактан кыйынчылыктарга туш кылат» деп келип, ага төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

Биринчиси, азыркы окуучулардын, мисалы, мындан элүү-алтымыш жыл мурдагы окуучулардан, же өздөрүнүн аталарынан, чоң аталарынан алда канча алыс калгандыгы.

Экинчиден, Батыштан, Чыгыштан, Түндүктөн, Түштүктөн келип жаткан маалыматтардын эсепсиз көптүгүнөн, заманбап технологиялардын таасиринен улам азыркы окуучулардын аң-сезимине кабыл алуу үчүн, жалпы эле кабылдоо үчүн фольклордук тексттерге «бош орундун» аздыгы.

Үчүнчүдөн, кыргыздардын байыркы түшүнүктөрүн, жоокердик замандагы дүйнө караштарын азыркы окуучулардын туура кабылдап, ар тараптуу кароого жетише албагандыгы.

Төртүнчүдөн, эне тилинин байлыктарын унутуп калган учурдагы мектеп окуучусунун «Манастын», «Эр Табылдынын», «Кожожаштын» тил байлыктарын түшүнүүдө, кабылдоодо олуттуу кыйынчылыктарга учурашы, тексттин бир катар жерлерин түшүнбөй калышы ж.б. [199, 176].

Ошондой эле методист элдик эпикалык чыгармалардын тексттерин интерпретациялоодо төмөнкү учурларды өзгөчө көрсөтүү зарылдыгын белгилейт:

- чыгарма сүрөттөгөн доордун көркөм чагылдырылышы;
- айтуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгү;
- эпикалык дастандын сюжети жана композициясы;
- башкы каармандын образы жана аны толуктап турган каармандар, алардын өз ара аракеттенүүлөрү;
- фольклордун дастандарда турмушту көрсөтүүнүн өзүнчө бөтөнчөлүктөрү;
- тексттеги түшүнүксүз сөздөр (архаизмдер, диалектизмдер, профессионализмдер, тарыхый сөздөр), азыр активдүү колдонулбаган лексика;
- тексттин көркөм сөз каражаттары [199, 177].

Б.Исаковдун методикасы («Эр Төштүк» дастанынан) [106, 211-218].

Биринчи шыралга

1. Казгалдак деген бир куш бар, кайрылбай учат талаа үчүн, карып болду Элеман бир перзент көрөр бала үчүн.
2. Отко салса күйбөгөн ойрондук жайы дагы бар, сууга салса акпаган султандык жайы дагы бар (*Төштүк*).
3. Кермесин кенен кердирип, кермедеги тулпардан садагага бердирип.
4. Кара кычы эттерин кылыч менен кырды эле, кымыз менен жууду эле.
5. Бир атадан тогузбуз, айбандардан өйдөрөөк, адамдардан көп төмөн арада жүргөн доңузбуз.

Экинчи шыралга

1. Кирээрине чөл таппай, кечээрине көл таппай.
2. Эбедейи эзилип, эт тырмагы созулуп, эрте сөзү кеч болуп, эки көзү төрт болуп.
3. Көкөтөйдүн Кызыл нар, маң-маң-маң басып, чуудаларын чаң басып, эки өркөчүн коркойтуп, өрдөктөй мойнун койкойтуп.
4. Эт жүрөгү болкулдап, дене бою солкулдап (*Көкөтөй*).

5. Чалды кудай колдоду, Элемандан эшикке май көл, сүт көл орноду.

Үчүнчү шыралга

1. Ашка барбай апат бол, Төштүк! Тойго барбай топот бол, Төштүк!
(*Кыздардын акыйнегинен*).
2. Ат бороюн сыдырып, жердин баарын кыдырып, жел өтпөс торко кийбесем, желбеген жоого минбесем, кулак угуп, көз көргөн жерге чейин жүрбөсөм.
3. Кызылдан буурул ат минип, кыл куйругун чарт түйүп.
4. Ай эсебин алган жок, айда тынып калган жок, күн эсебин алган жок, күндө тынып калган жок.
5. Тобулгу жакса чок өтпөс, таамайлап атса ок өтпөс чаинги тонду беремин.

Төртүнчү шыралга

1. Жолсуз жерге жол салган, болот өгөөм ошо бар, өкчөп койсо ат болгон, алтын сакам кошо бар.
2. Мал көөнүнө карабай, малын берди аябай. Тон көөнүнө карабай, тонун берди аябай.
3. Бөдөнөдөй кара көз, бөлөк-бөлөк жаш кетти. Карагаттай кара көз, камчы бою жаш кетти.
4. Жаактууга жай бербес, жайдак атка бой бербес.
5. Карылыктын айынан отурамын окшоюп, улуган иттей шоңшоюп.

Бешинчи шыралга.

1. Тикилдеген сөзү бар, тик караган көзү бар. Жан казандай башы бар, кылдан ичке мойну бар. Көккө, жерге бир тийген, тегирмендин бир ташы моюнуна илинген (Жейрен секиртпес Маамыт)
2. Күн чыгыш менен күн батыш, эмине кабар угулса, азыр айтып беремин. Жоого кирсең болжошмун, мен өзүңө жолдошмун (Жер тыңшаар Маамыт).
3. Атка минсе кишидей, жөө жүрсө оңбогур, желмогуздун тишиндей. Карыш болгон бою бар, ай-ааламдын баарысын биле турган ою бар (Куюн көтөн Маамыт).

4. Өчкөн бир отум тамызчы, Төштүк, өлгөн жаным тиргизчи, Төштүк (Жолборс).
5. Андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча, жейренге учуп жетчи элем, бура тарта бергиче, эки-үчөөн илип кетчи элем.

1. Эсине току

Ар бир шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү ичинен үч сыйра оку.

Анан үн чыгарып оку.

Эсине канчалык токулуп калганын текшер.

Биринчи шыралга: 1,2,3,4,5.

Экинчи шыралга: 1,2,3,4,5.

Үчүнчү шыралга: 1,2,3,4,5.

Төртүнчү шыралга: 1,2,3,4,5.

Бешинчи шыралга: 1,2,3,4,5.

2. Сүйлөп машыгуу

Биринчи шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү өз сөзүнө кошуп сүйлө.

Үлгү. «Эр Төштүк» эпосунда мындай деп айтылат: *«Казгалдак деген бир куш бар, кайрылбай учат талаа үчүн, карып болду Элеман бир перзент көрөр бала үчүн»* ж.б.

1. Экинчи шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү да үлгүгө окшоштуруп иште.
2. Үчүнчү шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү да үлгүгө окшоштуруп иште.
3. Төртүнчү шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү да үлгүгө окшоштуруп иште.
4. Бешинчи шыралгадагы санжыргалуу сөздөрдү да үлгүгө окшоштуруп иште.
5. Жазып машыгуу
6. 1-5-шыралгадагы «1» деген номердеги сөздөрдү үлгү боюнча жаз.

Үлгү. *Кыздар Төштүккө минтип айтышат: «Ашка барбай апат бол, Төштүк! Тойго барбай топот бол, Төштүк!»*

1-5-шыралгадагы «2» деген номердеги сөздөрдү үлгү боюнча жаз.

Үлгү. *«Ашка барбай апат бол, Төштүк! Тойго барбай топот бол, Төштүк!»* – деп айтышкан кыздар.

1-5-шыралгадагы «3» деген номердеги сөздөрдү үлгү боюнча жаз.

Үлгү. *Кыздар: «Ашка барбай апат бол, Төштүк! Тойго барбай топот бол, Төштүк!»* – дешкен.

1-5-шыралгадагы «4» деген номердеги сөздөрдү үлгү боюнча жаз.

Үлгү.*«Ашка барбай, - деп айтышат кыздар, – апат бол, Төштүк! Тойго барбай топот бол, Төштүк!»* – деп айтышкан кыздар.

1-5-шыралгадагы «5» деген номердеги сөздөрдү үлгү боюнча жаз.

Үлгү. Төштүктүн ашка барбай апат, тойго барбай топот болушу жөнүндө кыздар айтышат.

3. Өзүңдү-өзүң текшер

Биринчи шыралга: 1-? 2-? 3-? 4-? 5-?

Экинчи шыралга: 1-? 2-? 3-? 4-? 5-?

Үчүнчү шыралга: 1-? 2-? 3-? 4-? 5-?

Төртүнчү шыралга: 1-? 2-? 3-? 4-? 5-?

Бешинчи шыралга: 1-? 2-? 3-? 4-? 5-?

4. Өзүңдү-өзүң баа кой

Баасы – (колу).

Жогорудагы Б.Исаковдун тажрыйбасына боюнча окуучулар накыл сөздөр менен иштейт: алардын маанисин изилдешет; практикада колдонууга көнүгөт; кыргыз адабиятын кыргыз тили (төл жана бөтөн сөз) менен байланыштырат; чыгарманын урунттуу окуяларын бир санжыргалуу сөздөр аркылуу моделдейт; сүйлөп машыгат; жазып машыгат; өзүн-өзү текшерет; өзүн өзү баалайт.

Элдик кенже эпосторду мектепте окутууга жардам берүүчү дагы бир эмгек Г.Насыров жазган «Тесты по эпосу «Эр Төштүк» жандырмагы» аттуу китеп болду [202]. Анда аталган эпос боюнча айтуучу С.Каралаев тууралуу маалымат жана кыргыз, орус тилинде 114 тест берет. Мисалы:

«Эр Төштүк» эпосун С.Каралаевден кайсыл фольклор жыйноочу канчанчы жылы жазып алган?

- а) 1934-жылы К.Мифтаков
- б) 1936-жылы Б.Юнусалиев
- в) 1937-жылы Ы.Абдрахманов
- г) 1940-жылы С.Кайыпов

Бул китептин пайдасы – мугалимдерге практикалык жардам көрсөткөндүгүндө, окуучулардын изилдөөчүлүк жана ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүгүн арттыргандыгында.

Тууганбай Орунбаев кенже эпосторду окутуу боюнча илимий ишин баштап, бир катар макалаларды жазган. Ал мындай пикирин билдирет: «Мектептерде өткөрүлгөн бир нече жылдык эксперименттик тажрыйбалардын жыйынтыгын анализдей турган болсок, анда чыгарманы өтүүдөн мурда миф жана мифологиялык чыгарма жөнүндө түшүнүк алган окуучулардын билим деңгээли терең боло тургандыгы байкалды. Орто мектептин окуу программасы боюнча миф жөнүндө түшүнүктөрдү адабий окуу мезгилиндеги кереметтүү жомоктор жана айбанаттар жөнүндө жомоктор менен катар VI класста «Эр Төштүк» эпосун өткөндө таанышкан менен, «Адабияттын түшүндүрмө сөздүгүндөгү» миф жана мифологиялык чыгармалар жөнүндө киришүү аңгемесин «Алтын куш» жомогундагы карышкырдын адамча сүйлөп, түрдүү кубулуу сапатына ээ болуу касиети жана «Эр Төштүк» эпосундагы баш каармандын аты Чалкуйруктун адамча сүйлөп, керек убактарда сакага айланышы, Төштүктүн жер алдына түшүшү, кумурска, аюу, жолборс менен достошушу, жер алдындагы ал катышкан укмуштай окуялар жана Алп каракуштун жардамы менен жер үстүнө чыгышы жөнүндө кыскача эске салуу аңгемеси менен баштаганы максатка ылайыктуу. Эске салуу аңгемесинен кийин гана мугалим миф адам баласынын аң-сезиминин эң төмөнкү баскычында, адам өзүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштарды, жаратылышта болуп турган көрүнүштөрдү өз аң-сезиминде жандандыруу ишеними аркылуу түшүнүүгө

кылган эң алгачкы аракетин экендигин окуучуларга тааныш кереметтүү жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жомоктордун жана VI класста өтүлгөн «Эр Төштүк» эпосунун мисалында түшүндүрүүгө тийиш. Алгачкы коомдо жашаган адамдардын аң-сезими, ишеними боюнча өздөрүнүн жашоо-турмушу менен айбанаттардын жашоо-турмушунун ортосундагы кескин айырмачылыктарды көрүшпөйт. Адамдар айбандардан, айбандар адамдардан сырткы түзүлүшү, кебете-кешпири аркылуу гана айырмаланышат, акыл-эсинде, психологиясында, күндөлүк жашоо тиричилигинде бири-биринен өзгөчө айырмалап турган белгилер жок деп ишенишкен. Белгилүү фольклорист В.Я.Проптун пикири боюнча, таптык жиктөөлөргө терең учурабаган элдердин жомоктору менен мифтерин айырмалоодо этнографтар менен фольклористтер кыйнала тургандыгын баса белгилеген. «Эгерде текстти гана изилдеп тим болбостон, - деп жазган В.Я.Пропп, - тексттин социалдык функциясын изилдей турган болсок, анда биз көп жомокторду миф деп айтар элек». Кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүүдө белгилүү фольклорист окумуштуунун ушул пикирин мугалим эч убакта эсинен чыгарбашы керек» [212, 13]. Демек, Т.Орумбаевдин пикиринде кенже эпосторду, анын ичинен «Эр Төштүк» эпосун окутууда эске алынуучу нерселер:

- чыгарма окутуулардан мурда миф, миф чыгармачылыгы, мифология тууралуу түшүнүк берүү;
- бул эпосту кереметтүү жомоктор жана айбанаттар жөнүндө жомоктор менен байланыштыруу;
- текстти гана эмес тексттин социалдык функциясын изилдеп, ошого көңүл буруу;
- кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүүсү жетишүүдө фольклорист В.Я.Проптун методологиясына таянуунун зарылдыгы.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун өзгөчөлүктөрү.

1-өзгөчөлүк. Жогорудагы эки чыгарма – элдик оозеки чыгармачылыктын казынасы, анын автору эл, бизге сактап келген да эл. Элдик оозеки чыгармачылыктын жазма адабияттан негизги айырмасы болсо булар: *«1. Коллективдүүлүгү.* башкача айтканда, бир чыгарманын түпкү тегин жалгыз адам түзгөн болсо да, ал эл арасында оозеки жашап, ага улам кийинки муундун өкүлдөрү кошумчаларын кошот, айрым жерлерин алып салат, кыскасы, автору белгисиз болот да, коллективдин чыгармасына айланат. *2. Варианттуулугу.* Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу текст жок болот да, бир эле чыгарма жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар түрдүү болуп кала берет, натыйжада анын ар кыл варианттары келип чыгат. Мисалы: «Манас» эпосунун кырктан ашык варианты, «Эр Төштүктүн» төрт варианты жазылып алынган. *3. Салттуулугу.* Мындай чыгармаларда тексттен тартып сюжет, образ, мотивдерге чейин окшоштуктар болот да, алар варианттардан варианттарга, бир мезгилден экинчи бир мезгилге көчүп жүрө берет. *4. Оозеки болушу.* *5. Көркөмдүк системасында туруктуу сөздөрдүн, фантастиканын, гиперболанын көп кездешүүсү, реалдуулукка караганда, идеалдуулуктун арбын өкүм сүрүшү»* [146, 104-105]. Ошондуктан жогорудагы чыгармаларды окуп үйрөнүүдө алардын жогорудагы фольклорго таандык беш өзгөчөлүгү сөзсүз эске алынууга тийиш.

2-өзгөчөлүк. Фольклордук чыгармаларды башка элдердин фольклордук мурастары менен салыштырма талдоо иштерин жүргүзүү керек. Муну В.М.Жирмунский «тарыхый-генетикалык» (бул же тигил көрүнүштүн түпкү тегин кароо); «тарыхый-типологиялык» (бул же тигил көрүнүштү коомдук өнүгүштүн баскычтары менен бирдикте кароо); «улуттар жана элдер аралык маданий өнүгүштүн контекстинде кароо» деген ыкмаларда ишке ашарын түшүндүрөт [92, 186]. Мисалы, мугалим сабакка чейин өз алдынча Эр Төштүктүн жер астына түшүшү, анын жин-перилер, дөөлөр менен

кармашы сыяктуу эпизоддор кайсыл элдердин фольклорунда бар экенин, аларда кандай көрүнөрүн анализдеп чыгуу зарыл.

3-өзгөчөлүк. «Элдик оозеки чыгармалар эл арасында оозеки тарагандыктан, анын алып жүрүүчүлөрү таланты бар кишилер – манасчылар, төкмөлөр, ырчылар болушкан, демек, мындай чыгармалар элге оозеки угузуу формасына ылайыкташкан, анда аткаруучунун жести, мимикасы, импровизациясы, деги эле артисттик өнөрү чоң мааниге ээ болгон. Ошон үчүн мугалим фольклордук чыгармалардын бул өзгөчөлүгүн эске алуу менен техникалык каражаттар аркылуу (видео, DVD, CD, телевизор, кинофильм, магнитофон, компьютер ж.б.) аткаруучунун жандуу элеси, бул же тигил дастанды айтып жаткандагы абалы, кебете-кешпири, үнү менен, керек болсо, аны аудитория кандай кабыл алып жатканы менен таанышышы керек. Бул жагынан «XX кылымдын Гомери» аталган Саякбай Карала уулунун «Манас» айтуу чеберчилигинен тартып азыркы күндүн аткаруучулары, айталык, Роза Аманованын «Курманбегине» чейин мектеп балдары көрүп, угуп, андагы кереметтүү сөз күчүн жүрөгү, көзү, кулагы менен кабыл алганы оң. Ал материалдар сөзсүз окуу китебине кошумча катары компакт-дисктерде берилүүгө тийиш.

4-өзгөчөлүк. Элдик чыгармалар, алардын ичинде «Манас» азыркы балдардын дүйнөсүнө дагы жакын болушу үчүн андагы тил байлыктары менен өзгөчө иштөө керек. Биздин ата-бабалардын бүтүндөй тилдик байлыгы, том-том фразеологиялык, синонимдик, омонимдик, түшүндүрмө ж.б. «сөздүктөрү» бир гана ушул фольклордук чыгармаларда калган, азыр биз анын бир четин гана калпып жатабыз. Ырасында, учурда кыргыз тилин эң мыкты билет деген окуучулар да эпостордон өзү маанисин билбеген, түшүнүксүз сөздөрдү жайнатып таап чыгышат. Андыктан кыргыз фольклору – балдар тил байлыгын өстүрө турган айдың талаа, башка бир жерден да таба албай турган рухий кенч, алтынга алмаштыргыс, казган сайын, улам ары казып кете бере турган кен. Демек, мына ушул байлык да мектепте адабиятты окутуу процессинде мугалимден тилдик кең дүйнөгө киргизүү үчүн көп иштердин системасын иштеп чыгууну алдыга милдет кылып коёт [197]».

1.2. Кенже эпосторду адабият окуу курсунда үйрөтүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздери

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» белгиленгендей «...бүгүн эгемендүү Кыргызстан экономиканы көтөрүү озуйпасы менен катар эле, биринчи иретте, коомдун руханий-адептик, ыймандык негиздерин чыңдоонун зарылдыгына келип такалып отурат. Биздин маалыматтуулугубуз, билимдүүлүгүбүз, кесипкөйлүгүбүз, материалдык-экономикалык өнүгүүбүз тунук адеп-ахлак, цивилизациялуу жүрүм-турум, ички рухий маданият менен коштолууга тийиш. Коом, Ата Мекен деген ар бир атуулдун абийири жана жоопкерчилиги аркылуу гана жакшылары анык болуп калды. Таза ыйман, айкөл рух болсо коомубузда таза башкаруу, таза жаратмандык эмгек, тынчтык, ынтымак жана стабилдүүлүк болмок. Демек, бүгүн биринчи иретте, жарандардын, келечек муундарыбыздын рухий-адептик тарбиясын колго алуу, анын концепциясын, стратегиясын иштеп чыгуу жана аны ишке чегүү өлкөбүздүн масштабындагы кечиктирилгис милдет жана коомубуздун зарыл социалдык муктаждыгы» [155] экендиги сезилүүдө. Андыктан бул милдетти ишке ашыруунун бир жолу – мектептеги кыргыз адабияты предметин гумандаштыруу, ал багытта кыргыз элинин узак жылдардан бери жаштарды тарбиялоодо колдонуп келе жаткан оозеки чыгармаларын учурдагы окуучуларга билим жана тарбия берүүдө колдонуу.

Фольклордук чыгармаларды пайдалануунун зарылдыгы педагогиканын классиктери тарабынан ар тараптуу үйрөнүлгөн жана алар тарабынан пайдаланылган. Мисалы, чех педагогу Ян Амос Коменский (1592–1670) педагог-гуманист, жазуучу, илимий педагогиканын негиздөөчүсү катары «Улуу дидактика» (1633–1638), «Тилдерге ачык эшик» (1631), «Энелер мектеби» (1632) ж.б. китептеринде чехтердин балдарды оозеки чыгармалар менен тарбиялоо

салттарын жогору баалаган, элдик тилди үйрөнүү керектигин насааттаган [138]. Жан-Жак Руссо (1712–1778) да «Эмиль, же тарбия жөнүндө» (1762) деген романында балдарды эл арасында, калктын сөз куну менен тарбиялоого өзгөчө маани берген. Иоганн Генрих Песталоцци (1746–1827) элдик адабияттардын гумандуулугу жана демократиялуулугу үчүн аларды балдарды тарбиялоого тартууга аракет кылган. Константин Дмитриевич Ушинский (1824–1871) «Детский мир» (1861), «Родное слово» (1864) деген окуу китептеринде азыркы окуучулардын таанып-билүүсүн өстүрүүдө элдик ырлардын, табышмактардын, макал-ылакаптардын, жаңылмачтардын, жомоктордун жардамын пайдалануу тууралуу ойлорун айткан. К.Д.Ушинский эң биринчи тарбиячы – бул эл, ал эми эл жомоктору «эл педагогикасынын биринчи жана жаркыраган көрүнүшү», «элдик педагогикалык генийлер менен эч ким теңтайлаша албайт» [260] деген ойлорун педагогиканын тарыхына калтырды.

Лев Николаевич Толстой (1828–1910) «Азбука» (1872), «Новая азбука», төрт китептен турган «Книги для чтения» (1875), «О народном образовании» (1874) аттуу эмгектеринде [257] балдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоодо улуттук фольклордун маанисин ачып берет, элдик жомокторду окутат, өзү да ошолордой кылып жомокторду, аңгемелерди жазып чыгат. В.А.Сухомлинский (1918–1970) Украинанын Павлыш орто мектебинин мугалими, директору болуп иштөө менен балдар менен кошо өзү да элдик ырларды ырдайт, элдик жомокторду, табышмактарды, жаңылмачтарды тарбия процессинде колдонот, бул тууралуу «Сердце отдаю детям» деген китебинде [255] кызыктуу баяндарды жазган. Геннадий Никадрович Волков (1927–2010) бир катар эмгектеринде [77; 78; 79; 80; 81; 82; 83] элдик оозеки чыгармачылыктын этнопедагогикалык табиятын жогору баалайт, алардын тарбия берүү функциясын ар тараптуу көрсөтөт. Ушундай эле ойлор Ш.А.Амонашвилинин эмгектеринде [37; 38] козголот.

Жогорудагы эмгектерди жалпылап айтканда, улуттук мурас катары фольклор элдин өткөнүн таанып билүү үчүн гана окутулбастан, аларды ошол элдин бүгүнкү өкүлдөрүн келечекке тарбиялоо катары да окутулат. Андыктан ал

чыгармаларды окутууну изилдөөнүн методологиялык базасы ар түрдүү илимдердин (философия жана билим берүүнүн тарыхы, педагогика, этнопедагогика, психология, адабият таануу, тил таануу, социология, фольклористика, адабиятты окутуу методикасы ж.б.) менен тыгыз байланышат.

Педагогикалык изилдөөлөрдүн методологиясын Э.Мамбетакунов жана Т.Сияев мындай чечмелейт: «Илимий педагогикалык изилдөөнүн методологиясынын негизги милдеттери төмөнкүлөр саналат:

- изилдөөнүн объектисин жана предметин тактоо, тастыктоо;
- педагогика илимин бир бүтүн система катары кароо менен бирге анын биримдүүлүгүн, бирибири менен байланышын түзүү;
- педагогика илими менен башка илимдердин байланышын изилдөө;
- изилдөөнүн жаңы методдорун, каражаттарын изилдөө.

Адатта илимий педагогикалык изилдөөлөрдүн багыттарын төмөндөгүдөй бөлүшөт: а) фундаменталдык; б) прикладдык; в) нормативдик-укуктук.

Фундаменталдык изилдөөлөр педагогикалык процесстин жалпы закон ченемдүүлүгүн изилдөө менен илимий билимди жаңы деңгээлге жогорулатуу максатында жүргүзүлөт. Фундаменталдык илимий педагогикалык изилдөөлөр адатта республикалык масштабда жүргүзүлүп, изилдөөнүн объектисин жана предметтерин ар тараптан жана узак убакыттын ичинде көп кырдуу окумуштуулардын катышуусу менен иш жүзүнө ашат. Натыйжада изилденип жаткан илимий маселенин негизинде илимий билим дагы бир деңгээлге жогорулайт.

Прикладдык багыттагы изилдөөлөр аныкталган теориялык жана прикладдык маселелерге багытталат жана педагогикалык байланышын түзүүгө арналат. Илимий педагогикалык изилдөө педагогика илиминин аныкталган бөлүгү боюнча белгилүү чөйрөдө жүргүзүлөт. Натыйжада илимий маселени чечүү боюнча аныкталган багыттар, методдор, формалар жана каражаттар, башкача айтканда, жаңы технология даярдалат.

Нормативдик-укуктук багыттагы педагогикалык изилдөөлөр окуу планын, окуу программасын, окуу китептерин, методикалык көрсөтмөлөрдү,

окуунун жана тарбиялоонун жаңы формаларын иштеп чыгууга багытталат. Натыйжада илимий маселенин чечилиши үчүн нормативдик, укуктук документтерге тиешелүү өзгөртүүлөр, тактоолор жана кошумчалар киргизилет.

Илимий педагогикалык изилдөөнүн логикасы жана процедурасы төмөнкү багыттарга арналат:

1. фундаменталдык теориялык жана эксперименталдык илимий педагогикалык изилдөөнүн функциясын, анын мүнөзүн аныктоо;
2. изилденип жаткан маселени жана аны чечүүнүн илимий гипотезасын негиздөө;
3. илимий изилдөөнүн негизинде топтолгон материалдарды жалпылоо жана аны илимий интерпретациялоо;
4. илимий фактыларды тактоо;
5. чыныгы педагогикалык процессти илимий фактылар менен, закондор, теория менен туура, адекваттуу чагылдыруу;
6. илимий педагогикалык изилдөөнүн негиздерин түзүү.

Педагогика илиминин методологиясы төмөнкү функцияларды аткарат:

1. Дидактика жана методика боюнча изилдөөлөрдү өркүндөтүү методологиясын иштеп чыгуу.
2. Тарбиялоонун теориясына жана практикасына багытталган изилдөөнүн методологиясын негиздөө.
3. Педагогикалык процессти система катары кароо менен аны изилдөөнүн методологиясын негиздөө.
4. Мектепке чейинки педагогикалык системаны изилдөөнүн методологиясын иштеп чыгуу.
5. Педагогикалык системаны прогноздоо жана диагноздоо багытындагы изилдөөлөрдүн методологиясын иштеп чыгуу [176, 28-29].

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда жалпы дүйнөлүк жана советтик, орусиялык, кыргыз илиминде аныкталган, такталган окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн, азыркы жаштардын көркөм текстти

кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн, ар бир баланын жеке мүнөзүн, чөйрөнүн жана социалдык таасирди эске алып үйрөтүү жана окутуу проблемасы Б.Г.Ананьев [39; 40; 41], Л.И.Божович [73; 74; 75], Л.С.Выготский [84], А.Н.Леонтьев [168; 169], С.Л.Рубинштейн [233] ж.б. психологдордун, Ю.П.Азаров [17], В.Ф.Асмус [44], М.М.Бахтин [61; 62; 63], Н.А.Бердяев [68; 69; 70], В.Е.Гусев [87], В.Я.Пропп [221; 222; 223; 224; 225], А.А.Салиев [241; 242; 243; 244; 245; 246] ж.б. эстетиктердин эмгектеринде чагылдырылган.

И.Я.Лернер [170; 171], М.И.Махмутов [179], Г.К.Селевко [248], Ю.К.Бабанский [47; 48; 49], И.Б.Бекбоев [66], , В.П.Беспалько [71; 72], В.К.Дьяченко [90]ж.б. дидактар окуучу менен мугалимдин ишмердүүлүгүн, окутуунун каражаттарын, методдорун, мазмунун, максатын, окуу процессинин жүрүшүн, ал процессти эффективдүү өткөрүүнүн технологияларын иштеп чыккан. Алар тарабынан изилденген дидактикалык принциптер кенже эпосторду окутуу ишмердүүлүгүндө мугалим үчүн сөзсүз таяныч болот.

Жогорудагы методологиялык негиздерге таянып кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуу методикасы Б.Алымов [29; 30; 31; 32; 33; 34; 35], С.Байгазиев [50; 51; 52; 53; 54], К.Иманалиев [97; 98; 99; 100; 101; 102], И.Ч.Исамидинов [108; 109], Н.И.Ишекеев [110; 111; 112], А.Муратов [190; 191; 192; 193; 194; 194; 196; 197; 198; 199], С.Момуналиев [186; 187; 188], Б.Исаков [103; 104; 105; 106], Б.Оторбаев [213; 214; 215; 216]ж.б. методисттер жана мугалимдер тарабынан конкреттештирилген. Алар түздөн-түз элдик кенже эпосторду окутуу теориясын жана практикасын сунуш кылбаганы менен жалпы эле кыргыз адабиятын окутуунун теориялык-методологиялык маселелерин иштеп чыгып, айрым чыгармаларды окутуу боюнча конкреттүү сунуштарын киргизген жана аларды мектеп практикасында текшерүүдөн өткөргөн.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөтүү процессинде башкы көңүл бул чыгармалардын көркөм тексттин талдоо жумуштарына багытталат. Көркөм текстти талдоонун методологиялык негиздери С.Т.Батаканованын эмгектеринде [59; 60] ачылып берилген. Ал эми

жогорудагы чыгармалар эң биринчи кезекте элдик педагогиканын үлгүсү болуп эсептелет, демек анда элдик таалим-тарбиянын салттары орун алган, андай чыгармаларды мектепте интерпретациялоо боюнча А.Муратов доктордук диссертациясын коргогон [195]. Жогорудагы чыгармалардын тексттин талдоо процесси адабий-теориялык үйрөнүүсүз ишке ашпайт, адабий-теориялык маалыматтарды окутуунун жолдору И.Исамидиновдун [108; 109], А.Муратовдун [195] изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөн.

Элдик эпостор эң биринчи кезекте элдик педагогикалык мурастар. Андыктан биздин эмгекте *этнопедагогикалык мазмундагы изилдөөлөр да методологиялык негиз катары каралат*. Элдик фольклордогу жана акындар чыгармачылыгындагы педагогикалык идеяларды ачып көрсөткөн Г.А.Абдымомунованын [13], А.Алимбековдун [24; 25; 26; 27], Б.Байсеркеевдин [57], А.Э.Измайловдун [94], Н.Имаеванын [95; 96], К.И.Жаныгуловдун [91], А.Калдыбаеванын [119; 120; 121], Ж.Койчумановдун [135], К.Кыдыралиевдин [143; 144], Т.В.Панкованын [219], С.Рысбаевдин [235; 236; 237], Т.Ормоновдун [208], С.М.Саипбаевдин [240] ж.б. этнопедагогдордун эмгектеринде калктын тарбиялык маданиятынын мазмуну, формалары, методдору жана каражаттары изилдеген, алардагы негизделген жоболор мектепке кенже эпосторду окутуу процессинде мугалимге жардам көрсөтөрү айгине көрүнүштөрдөн.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөтүүдө мугалим фольклористтердин эмгектерине кеңири таянат. Кыргыз фольклорун изилдөөчүлөр эпосторду экиге бөлөт. Б.Юнусалиев «Манас» эпосуна жазган баш сөзүндө мындай дейт: «Композициялык түзүлүшүнө жана окуяларынын кеңири берилишине карай кыргыз эпосторун эки топко – чоң (улуу) эпос жана кичи (кенже) эпос деп бөлүүгө болот. Кичи эпосторубуз «Кедейкан», «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Сарынжы-Бөкөй», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Кожожаш» жана «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу эпостор. Чоң (улуу) эпоско үч бөлүмдүү (трилогия) «Манас» жомогу кирет» [268, б]. Бул эми көлөмүнө байланыштуу, ал эми эпосторду тематикасына, мазмунуна,

катышуучу каармандардын аракетине жараша баатырдык эпостор, турмуштук эпостор деп экиге ажыратуу кабыл алынган. Ал эми А.Эркебаев бул бөлүштүрүү тууралуу мындай пикирин билдирет: «Стадиялык жана жанрдык катышы боюнча кыргыз эпосу төмөндөгүдөй типтерге бөлүнөт:

- Мифологиялык эпос («Кожожаш», «Эр Түштүк»)
- Баатырдык эпос («Манас», «Семетей», «Сейтек», «Курманбек», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», «Эр Солтоной» ж.б.)
- Социалдык турмуштук же лироэпикалык эпостор: «Саринжи, Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» [267, 53].

Демек, А.Эркебаевдин пикири боюнча «Кожожаш», «Эр Түштүк» эпостору кыргыз элинин мифологиялык доордогу анимисттик, тотемдик көз караштарын чагылдыргандыктан аларды өзүнчө кароо керек.

Мугалим үчүн дагы бир билүүгө тийиш нерсе – «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун жазылып алынышы жана жарыяланышы. Аны төмөнкү таблицалардан аңдап билүүгө болот.

Таблица 1.2.1. –«Эр Төштүк» эпосунун айтылышы, жазылышы, жарыяланышы тууралуу маалымат

эпостор	айтуучулар	жазып алган киши	жазылган жылы	көлөмү	басылган жылы
«Эр Төштүк»	Саякбай Каралаев	Ыбрай Абдырахманов	1937-жыл	16559 сап	1938, 1956, 1969, 1981, 1996
	маалымат берген эмес	Жума Жамгырчиев	1926-жыл, Тоң болуштугу		кол жазма фондуда 1996
		Ыйманбек			кол жазма

		Шамен уулу			фондуда, 1996
		Жанжигит Казакбаев			кол жазма фондуда 1996
	Жусуп Мамай				Үрүмчү, Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 1983-жыл

Таблица 1.2.2. –«Эр Табылды» эпосунун айтылышы, жазылышы, жарыяланышы тууралуу маалымат

эпостор	айтуучулар	жазып алган киши	жазылган жылы	көлөмү	басылган жылы
«Эр Табылды»	Ырысбай Дыйканбай уулу	Каюм Мифтаков	1923-жыл		2002
	Маалымат жок	Жума Жамгырчиев	1940		кол жазма фондуда
	Актан Тыныбеков	өзү жазган			1940 1957 1970 1984 2002

Кыргыз кенже эпосторун адабият таануу аспектисинен изилдөөдө С.Байкожоевдин «Жөө жомоктор» [56] деген макаласын, «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очеркиндеги» материалдарды [166], С.Закировдун [93], Ж.Субанбековдун [252] монографиялары, «Кыргыз

адабиятынын тарыхы» деген көп томдук китептин 3-томундагы М.Мукасов жазган «Эр Төштүк» [132, 16–48] жана Б.Кебекова жазган «Эр Табылды» [132, 184-203] деген көлөмдүү изилдөөлөрдү, элдик жомоктор китебиндеги [165] баш сөз жана түшүндүрмөлөрдү адабият мугалиминин пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү бар.

Маселеге адабият таануу аспектисинен караганда эпостордун жанрдык классификациясы да өзгөчө мамилени талап кылат. Кыргыз фольклористтери эпосторду баатырдык, новеллалык (К.Рахматуллин, Т.Байжиев жана З.Бектенов), новеллалык, романтикалык, социалдык саясый (М.Богданова), лиро-романтикалык, турмуштук (М.Мамыров), жомоктук-мифологиялык, социалдык-турмуштук (К.Кудайбергенов, А.Эркебаев, Т.Танаев) деп бөлүштүрөрүн, алар боюнча башка пикирлер тууралуу оппоненттик пикирлерин айткан К.Абакировдун макалалары [1; 2] да мугалимдер үчүн зарыл эмгектерден.

С.Кайыпов 2005-жылы Анкарада чыккан «Кыргыз адабиятынын антологиясынын» эки томдугунда жана бир катар эмгектеринде [113; 114; 115; 116; 117; 118] түрк элдеринин эпикалык адабияттарынын варианттарын, сюжеттик-поэтикалык өзгөчөлүктөрү салыштырма талдоого алган, ошолордун ичинде «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпостору тууралуу да адабият таануу, тарых багытындагы ойлор айтылган.

Жалпы дүйнөлүк, анын ичинде түрк фольклорун изилдөөчү В.М.Жирмунский салыштырма адабият таануу боюнча эмгегиндеги [92] «Сравнительно-историческое изучение фольклора», «Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера», «К вопросу о международных сказочных сюжетах» деген макалаларында Борбор Азия жана Сибирдеги түрк-монгол баатырдык эпосторунун башатын аныктап берсе, Е.М.Мелетинский палеоазиаттык, угро-самодийлик жана тунгус элдеринин эпикалык мурастарынын салыштырма анализин жүргүзөт [180]. Эпикалык мурастар Б.Н.Путиловдун [226; 227; 228; 229] эмгектеринде, дүйнөлүк, орус жана советтик фольклор таанууда (В.П.Аникин [42; 43], А.С.Кук [142],

Ж.К.Лебедова [167], Р.С.Липец [172], С.Ю.Неклюдов [203], В.Я.Пропп [221; 222; 223; 224; 225]ж.б.), түрк элдеринин фольклористикасында (Х.Д.Абдуллаев [7], М.Бабаев [45; 46], Д.Жалалов [89], А.О.Нурмаганбетова [206], С.С.Суразаков [254], Ф.И.Урманчиев [259], Д.Х.Халикулов [261]ж.б.), кыргыз адабиятчыларынын иштеринде (А.Акматалиев [23], Б.Кебекова [130; 131], Г.Орозова [211], К.Садыков [239]ж.б.) салыштырма-типологиялык багытта талданып, алар биздин ишибиздин да методологиялык базасын түздү.

Соңку жылдарда орус жана башка элдердин педагогика илиминде элдик эпикалык чыгармаларды окутуу боюнча Г.А.Акимкулованын [22], В.Г.Бамбаеванын [58], Ф.Г.Бежаеванын [65], М.Т.Гоголеванын [85], С.А.Даваевдин [88], Н.М.Киндикуванын [133], Н.И.Кольчикованын [137], Т.В.Метрееванын [181], Н.Г.Никитинанын [204], Е.А.Самайлованын [247], Н.И.Шарапованын [262], Ф.А.Юсифовдун [269]диссертациялары корголду. Бул эмгектерде орус, кыргыз, якут, алтай, калмык, нарт, хакас ж.б. улуттардын элдик эпосторун, былыналарын, олонхолорун мектепте окутуунун илимий-педагогикалык негиздери иштелип чыккан жана алар биздин ишибиздин методологиялык таянычын түздү.

Орус адабиятын окутуу боюнча адистер (А.С.Айзерман [18], Е.Н.Колокольцев [136], Н.И.Кудяршев [139; 140; 141], Н.Я.Мещерякова [182], В.Г.Маранцман [177; 178], Н.М.Молдавская [183], В.А.Никольский [205], В.А.Онищук [207], З.Я.Рез [232], М.А.Рыбникова [234], В.Р.Щербина [264] ж.б.) фольклорду окутуунун теориялык жоболорун иштеп чыгып, методикалык сунуштарын жазышты.

Адабиятчылардын, философтордун, методисттердин эмгектерин үйрөнүп келип, биз «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда фольклордук чыгармалардын төмөнкүдөй баалуулуктарына, коомдук-руханий функцияларына өзгөчө басым коюу керектигин белгиледик:

Топтолуучу баалуулугу, б.а. окуучу ал чыгармаларды окуп-үйрөнүү менен элдин тарыхый басып өткөн жолу, каармандыктары менен таанышат.

Байланыштык (коммуникациялык) баалуулугу, б.а., муундар менен муундарды, доорлор менен доорлорду байланыштырат, алардын пикирлешүүсүн, диалогун уюштурат.

Эстетикалык-көркөмдүк баалуулугу, б.а. жаш муундарды табиятты жана адамды, көркөм чыгарманы сүйүүгө, эстетикалык табитин өстүрүүгө, турмуштагы жакшылык менен жамандыктын, асылдык менен куниктиктин күрөшүнө күбө болуп, өзүндө катарсис сезимин жаратат.

Таанып-билүүчүлүк баалуулугу, б.а., элдин жашоо образын, байыркы кыргыздардын салттарын, үрп-адаттарын, ишенимдерин, көркөм өнөрүн өздөштүрөт.

Сактоо баалуулугу, б.а. жогорудагы чыгармаларды окуп-үйрөнүү процессинде окуучулар тарыхый жана социалдык тажрыйбаны муундан-муунга берүү менен өздөрү да кандайдыр бир даражада ошол чыгармаларды сактоочу жана кийинкилерге өткөрүп берүүчү функциясын аткарат.

Фольклордук чыгармаларды кыргыз адабияты сабагында окутуунун өзгөчөлүктөрү тууралуу мындай ой-пикир айтылат: «...**эң биринчи өзгөчөлүк**, элдик оозеки чыгармалардын алгачкы авторунун белгисиздиги, муундан-муунга оозеки жеткендиги жана айрым алымча-кошумчаларга учурагандыгы, башкача айтканда, көп варианттуулугун эске алуу зарыл.

Экинчи бир өзгөчөлүгү, мифтик, тотемдик, анимизмдик, магиялык түшүнүктөрдүн орун ала тургандыгы. Булар жөнүндө «тилинде сөөлү, тишинде мөөрү» бар адамдарды ойлоп табышкан. Айрым адамдардын айтканы сая кетпеген «касиеттүү» күчүн көрсөткөн. «Каргышы жетти», «тилинен тапты» деген түшүнүктөр да сөздүн күчүнө терең ишенгендиктен келип чыккан.

Үчүнчү өзгөчөлүк, фольклордук чыгармалардын көпчүлүгүндө фантазиянын күчтүүлүгү, ошол бир убактагы кыялдар, фантазиялар бүгүнкү күндө ишке ашып отургандыгын мисалдар менен бекемдөө натыйжалуу. Мисалы, «мүрөктүн суусу» – дары суу түркүн ооруга даба болгон, муну менен элдин аң-сезимин, туюмун изденүүчүлүк ээлегендигин айкындап турат. Демек, кыргыздар акылы менен бардык оорудан арылуу жолун издегендиги байкалат.

Көз ачып-жумганча самаган жерге жетүү азыркы күндө ишке ашкандыгы маалым. Элдик оозеки чыгармаларды калыптанып келе жаткан өспүрүм угуп, андан тарбия алып, сезимтал, акылдуу, чечен эле эмес изденүүчүлүккө да аракет жасайт.

Төртүнчү өзгөчөлүк, элдик оозеки чыгармаларда туруктуу эпитеттердин, туруктуу кайталоолордун кеңири орун алып, «илгери өткөн заманда» дегендей туруктуу башталуулардын, «жыргап, куунап жашап калыптыр» деген туруктуу аяктоолордун кезиге тургандыгы, мындай чыгармалардын эң негизги мааниси – жакшылыктын келиши, элдин көп кылым бою күткөн үмүтү, кыялы, тилеги болгон. Жомокту уккан өспүрүм уюп, кыял чабыты тереңдеген. Жомоктун аягы «жыргап куунап жашап калышкан экен» деп бүткөн. Демек, элдин күткөнү жакшылык, бактылуу өмүр сүрүү болгон.

Бешинчи өзгөчөлүк, элдик жомоктордо таз, кедей, жетим бала өндүү туруктуу оң каармандардын, хан, бай сыяктуу терс каармандардын боло тургандыгын бөлүп көрсөтүүгө болот. Демек, мугалим мына ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, аны окуучуга жеткире билгенде гана элдик оозеки чыгармаларды жеткирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот [263]».

Мына ушулардан келип чыгуучу жыйынтык «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» кенже эпосторун мектепте окутууда төмөнкүдөй *дидактикалык принциптер жана талантар* эске алынууга тийиш.

- жөнөкөйдөн – татаалга;
- табигыйлык;
- илимийлүүлүк;
- аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк;
- теория менен практиканын карым-катышта болушу;
- жеткиликтүүлүк;
- көрсөтмөлүүлүк;
- ырааттуулук (системалуулук);
- алган билимдин чыңдыгы, бышыктыгы;
- топтук жана жекелик мамиле;

- тарыхыйлык;
- гумандуулук.

Мындай дидактикалык принциптерди окутуу процессинде ишке ашыруу үчүн адабият мугалимине төмөнкүдөй *талантар* коюлат:

- кенже эпосторду алардын ар биринин жанрдык, тектик, түрдүк белгилерине карап дифференцирлеп окутуу менен гана күткөн натыйжага жетишүүгө болот;
- окуу китептериндеги сунуш кылынган тексттер окуучулардын «Эр Табылды» жана «Эр Төштүк» боюнча ала турган маалыматтарын толук камтый албайт, андыктан мугалим чыгарманы толук окутуп чыгууга жетишүүсү керек;
- мугалим тарабынан кенже эпостордун окуу хрестоматиясында берилгенден тышкары кошумча окуу үчүн сунуш кылган тексттер (үзүндүлөрү) окуучулардын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык келип, алардын психологиясына, кызыгууларына таасир этиши керек;
- «Эр Табылды» жана «Эр Төштүк» эпосторун мектепте окуучуларга үйрөтүүнүн алдынан мугалим бул процесстин тарыхый жолун, кыргыз адабиятын окутуу методикасындагы эволюциясын жана азыркы окуу программаларындагы, окуу китептериндеги абалына анализ жүргүзүп, алардын оң жана терс жактарынан жыйынтык чыгарышы керек;
- элдик кенже эпосторду терең өздөштүрүү үчүн окуучу менен мугалимдердин ишмердүүлүгү адабий-теориялык талдоолорду жүргүзүүгө, көркөм тексттерди тарых, адеп, кыргыз тили, сүрөт, музыка ж.б. сабактар менен интеграциялоого багытталышы зарыл;
- «Эр Табылды» жана «Эр Төштүк» эпосторун үйрөтүү процесси мугалимдердин алдыңкы тажрыйбаларын эске алуу, алардын табылгаларын сабактарда ыктуу колдонуу жана азыркы учурдагы заманбап окутуу технологияларын пайдалануу менен өз майнабын берет;

- элдик эпикалык мурастарды окутуу азыркы окуучуларды кыргыз элинин байыркы учурдагы моралдык-нравалык түшүнүктөрү, мифологиялык, философиялык, коомдук көз караштары менен тааныштыргандыктан аларды азыркы адамдардын этикалык-эстетикалык жүрүш-турушу менен салыштырууга шарт түзөт.

VI–VII класстарда «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунан үзүндүлөрдү окутуу педагогикалык-психологиялык негиздерин төмөнкүдөй аныктоого болот:

- чыгармачылык;
- эстетикалык табит;
- көркөм-педагогикалык чыгармачылык;
- көркөм-изилдөөчүлүк ишмердүүлүк;
- көркөм-конструктивдүү ишмердүүлүк;
- көркөм-коммуникативдик ишмердүүлүк;
- методикалык ишмердүүлүк (методисттик);
- психологиялык-педагогикалык ишмердүүлүк;
- социалдык-психологиялык ишмердүүлүк (В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазан [128])

Биринчи бап боюнча корутунду

Диссертациянын биринчи бабы «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун тарыхын, өзгөчөлүктөрүн жана азыркы учурдагы абалын аныктоого арналды. Кыргыз элинин кенже эпосторун окутуу тарыхы улуттук адабиятты окутуу тарыхы менен тыгыз байланыштуу, бул чыгармалардан чакан үзүндүлөр ХХ кылымдын 30-жылдарында эле мектеп окуу хрестоматияларына киргизиле баштаган. V–VII класстар үчүн 1941-жылдагы адабияттык окуу программасынын жаңы вариантында VII класстарда окуп-үйрөнүү үчүн «Эр Төштүк» эпосунан айрым бөлүмдөрү сунуш кылынган. Ошол эле жылы чыккан Т.Байжиев жазган V класстар үчүн окуу хрестоматиясында «Эр Төштүк» эпосунун «Төштүктүн жалгыз көздүү желмогуз менен кармашканы», «Төштүктүн Көк Дөөнүн кызы Күлайымды алганы» деген эки үзүндүсүнүн орун алгандыгын көрөбүз. 1941–1942-окуу жылына карата VIII–X класстар үчүн биринчи жолу өз алдынча окуу программасы түзүлүп, анда VIII класстарга «Курманбек», «Эр Төштүк», «Кедейкан», «Саринжи, Бөкөй», «Кожожаш» эпостору, С.Орозбаков менен С.Каралаевдин өмүр баяндары, чыгармачылык жолу тууралуу материалдар берилген.

Өткөн кылымдын 40-жылдарынан тартып «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпостору кыргыз адабияты программасында туруктуу орун алып келет. Бул багытта З.Бектенов менен Т.Байжиев жазган VIII класстар үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китеби (1948) өзгөчө маанилүү болгондугу эмгекте Н.Ишекеевдин пикирине таянуу менен бекемделди.

Диссертацияда кенже эпостордун окуу программаларындагы 80 жылдык тарыхый эволюциясы көрсөтүлүп, андан ары окуу китептериндеги, дил баяндардын тематикаларындагы орду тарыхый аспектиден талдоого алынды.

Мектепте «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуу проблемасынын изилдениш тарыхын карап көрүп, бул багытта мугалимдердин (К.Рыскулов, Б.Өмүралиев), окумуштуулардын жана методисттердин

(Ж.Субанбеков, Т.Молдогазиев, Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев, Н.Кангельдиев, А.Муратов, Б.Исаков, Г.Насыров, Т.Орунбаев) макалаларына кыскача токтолдук, алардын бул эпостору окутуу боюнча методика илиминдеги салымын белгиледик.

Жыйынтыгында, биздин изилдөөгө чейин эле «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуу боюнча айрым бир эмгектер болгондугу менен алар ырааттуу жана кеңири илимий-методикалык багытта жүргүзүлбөгөндүгү тастыкталды.

Диссертациянын бул бабында «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун мектепте окутуунун өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөрдү белгиледик: булар фольклордук чыгарма болгондуктан алардын варианттуулугу, коллективдүүлүгү, салттуулугу, оозеки айтылып келгендиги окутуу процессинде эске алынышы керектиги; чыгарманы башка элдердин фольклордук мурастары менен типологиялык-салыштырма, тарыхый-генетикалык жактан байланышта үйрөтүү зарылдыгы; бул эпосторду айткан айтуучулар С.Каралаевдин А.Тыныбековдун өмүр жолу азыркы окуучуларды тааныштыруу да маанилүү экендиги; окуучуларга бул чыгармалардын тил байлыктарын өздөштүрүү кыйын болгондуктан аталган чыгармалардын стилистикалык-поэтикалык каражаттары менен айрыкча комплекстүү иш жүргүзүү мугалимдин методикалык ишмердүүлүгүнүн башкы багыты болушу зарыл.

Эки эпосту окутуунун абалы талаптагыдай эмес экендиги аныкталды, алардын башкы себеби төмөнкүлөр:

- окуучулардын элдик оозеки чыгармаларды окууга кызыкпагандыгы;
- азыркы балдардын элдик чыгармалардын ичиндеги көптөгөн сөздөргө түшүнбөстүгү;
- кыргыз педагогикасында кенже эпосторду окутуу методикасынын иштелип чыкпагандагы;
- жогорудагы эпостор боюнча кино, видео, мультфильм продукцияларынын жетишсиздиги;

- эпостор боюнча интернеттеги материалдардын дээрлик жоктугу;
- бул чыгармаларын негизинде тартылган сүрөттөрдүн, плакаттардын иштелбегендиги;
- окуу китептеринин кызыктуу эместиги;
- окуу хрестоматияларынын жоктугу ж.б.

Ушул баптын «**Кенже эпосторду адабият окуу курсунда үйрөтүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздери**» деген бөлүмдө болсо «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда жалпы дүйнөлүк жана советтик, орусиялык, кыргыз илиминде негиз салынган психологдордун, философтордун, эстетиктердин, адабиятчылардын, дидактардын, методисттердин эмгектерине токтолдук. Алар иштеп чыккан материалдын мазмунун, окуучу менен мугалим ишмердүүлүгүн, окутуунун каражаттарын, методдорун, максатын, окуу процессинин жүрүшүн, ал жараянды натыйжалуу өткөрүүнүн технологияларын азыркы сабак процессинде колдонууда кандай таяныч боло тургандыгын белгиледик. Ал эмгектерде түздөн-түз элдик кенже эпосторду окутуу теориясы жана практикасы сунуш кылынбаганы менен, жалпы эле улуттук фольклордун, кыргыз адабиятын окутуунун теориялык-методологиялык маселелери каралган. «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун үйрөтүү процессинде негизги багыт көркөм текстти талдоо жумуштарына багытталгандыгы, бул тармакта С.Т.Батаканованын, жогорудагы эки эпосто этнопедагогикалык идеялар айтылгандыгы А.Муратовдун, текстти талдоо процессинде адабий-теориялык маалыматтарды өздөштүрүү зарыл болгондугу И.Исамидиновдун изилдөөлөрүн методологиялык негиз катары пайдаландык.

Ушул эле бапта адабиятчылар тарабынан кыргыз эпосторун классификациялоодогу талаштарга, жогорудагы эки эпостун жазылып алыныш, басылыш тарыхына, варианттарынын өзгөчөлүктөрүнө токтолуп өттүк. Жыйынтыктап айтканда, «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутууда алардын фольклордук мурастар экендигин, элдик

түшүнүктөр менен байланыштуулугун эске алып, окутуудагы психологиялык-педагогикалык шарттарды, жалпы дидактикалык принциптерди көңүлгө тутуу, окумуштуулар негиздеген методологияга таянган мугалимдин гана иши натыйжасын көрсөтөрү биздин изилдөөдө тастыкталды.

ЭКИНЧИ БАП

АДАБИЯТ ОКУУ КУРСУНДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ («ЭР ТӨШТҮК», «ЭР ТАБЫЛДЫ») ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

2.1. «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун окутууда текстти адабий - теориялык талдоо жумуштарынын мазмуну жана технологиялары

Эпостор мектеп программасында үзүндү түрүндө гана берилет да, алардын ошол үзүндүсү аркылуу мугалимдин алдына окуучуларды чыгарманы толук окуу үчүн окурмандык кызыгууларын ойготууга жетишүү милдети коюлат. Тексттин толук берилбегендиги кыргыз фольклорунун ичинде эпостор көлөмүнүн чоңдугу, алардын баарын төрт-беш саатта окуп үйрөнүп чыгуу мүмкүн эместиги менен түшүндүрүлөт. Андыктан да окуу-хрестоматиясын түзүүчүлөр текстти китепке киргизүүдө, адабият мугалимдери чыгарманын тексттин талдоодо төмөнкү учурларга өзгөчө көңүл бурушу керек:

- берилген үзүндү башка үзүндүлөр менен окуялык-мазмундук, логикалык жактан байланышкан болушу керек;
- сунушталган текст жалпы чыгарманын сюжеттик-композициялык, образдык курамында чечүүчү орундарда турушу зарыл;
- үзүндүдө окуя башкы каармандардын биринин айланасында жүрүп, алардын образы ачылышы керек;
- окуучулар үйрөнүүчү текст чыгарманын жалпы идеялык-стилдик өзгөчөлүгүн чагылдырышы кажет.

VI–VII класстарды, б.а., адабият окуу курсунда «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун окутуунун алдынан эпос тууралуу теориялык түшүнүктөр берилет. Кыргыз адабияты мугалими үчүн адабий-теориялык маалыматтарды берген китептер жетишсиз. Бул жагынан М.Борбугуловдун

«Адабият теориясы» деген эмгеги [76], Р.З.Кыдырбаева менен К.Асаналиевдин сөздүгү [145], «Кыргыз адабияты» энциклопедиясы [148], Адабият таануу боюнча мектеп окуучуларына арналган терминдер сөздүгү [146; 147; 200] гана айрым бир материалдарды берет. Ошол теориялык эмгектерде эпостун төмөнкүдөй аныктамасы менен таанышабыз.

«Эпос» термини грек тилинен кыргызчага которгондо «айтуу», «сүйлөө» деген маанини билдирет. Ал эки мааниде колдонулат: биринчи мааниси – жалпы эле адабияттын драма, лирика сыяктуу үч түрүнүн бирин **эпос (эпика)** дешет; экинчи мааниси – элдик оозеки чыгармачылыктагы ыр түрүндөгү, эпикалык текке кирүүчү, б.а. окуялары, сюжети бар көлөмдүү чыгармалар. Байыркы учурдан тартып эле эпостор көптөгөн элдерде айтылып келген, алардын алгачкы чыккандарында мифологиялык белгилер күчтүү болсо, кийинки эпостор адамдардын согуш учурундагы эрдиктерин, турмушунун реалдуу көрүнүштөрүн көбүрөөк чагылдырат. Адабият таануу илиминде баатырлардын теңдешсиз эрдиктери сүрөттөлгөн чыгармалар («Иллиада», «Одессея», «Игордун кошуну тууралуу сөз» ж.б.) **эпос** деп аталып келет. Кыргыз эпостору өтө бай, көлөмүнө карап **улуу** (чоң) жана **кенже** (кичи) эпос деп бөлгөнүбүз да ошондон. Баатырдык эпостор «Манас», «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» ж.б., турмуштук-социалдык эпостор «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан» ж.б.

«Эр Төштүк» эпосун окутуу процессинде окуучулар кабыл алууга, өздөштүрүүгө тийиш болгон эң негизги адабий-теориялык, философиялык-эстетикалык түшүнүктөрдүн бири – **миф**.

«Миф» деген терминдин кыргызчасы «улама», «сөз» деген маанилерге дал келет. Анда эң байыркы учурдагы адамдардын жашоо, тиричилик, табият, адам ж.б. тууралуу көөнө, наристе ой жүгүртүүлөрү берилет. Алар жомоктор сыяктуу эле фантастикалуу келет, адамдар айлана-чөйрө, дүйнө, өздөрү тууралуу терең изилдеп, ойлонуп көрө элек учурда алардын сырлары тууралуу ар кандай укмуштуу кара күчтөр, окуялар, кудайлар, пирлер

сыяктуу нерселерди ойлоп таап, ошолорго ишенген. Мындай чыгармаларда байыркы адамдардын тотемдик, анимисттик, шамандык, фетиштик көз караштары күчтүү көрүнгөн. Мисалы, байыркы грек мифтеринде Антей, Икар, Дедал, Прометей сыяктуу адам сыяктуу сүрөттөлөт, бирок адамдан башкача кудай-адамдар тууралуу айтылат. Мазмунуна карай мифтер бир нече түргө бөлүнөт:

- Этилогиялык – табият көрүнүштөрү жөнүндө;
- Космогониялык – асман телолорунун келип чыгышы жөнүндө;
- Этнологиялык – уруу, урук, элдердин келип чыгышы жөнүндө;
- Зоогонисттик – жан-жаныбарлардын, жер-суунун пири, колдоочусу бар экендиги жөнүндө;
- Антропологиялык – адамдардын келип чыгышы жөнүндө;
- Эсхатологиялык – адамзаттын келечеги жөнүндө.

Мифтерге Макелей Өмүрбай мындай аныктама берет: «Чындыкка такыр коошпогон, бирок философиялык, көркөмдүк-эстетикалык касиетке ээ, байыркы адамдардын табият таануудагы наристе (баёо) элестетүүсү миф (аңыз) деп аталат.

Мифте баштапкы уруучулук коомдо пайда болгон, наристе эл ооз адабияты эсептелет.

Ал эми кыргыз мифтеринин пайда болуу себептерин бардыгы эле адамзатка орток болгон коомдун наристе кезиндеги адамдардын дүйнөгө, жаратылышка жана анын түрдүү кубулуштарына болгон наристе таанымынан улам айтууга болот.

Өндүргүч күчтөрү менен өндүргүч байланыштары өнүкпөгөн наристе коомдо кишилер жаратылыштагы түрдүү кубулуштардын сырын, себебин билишпеген. Табияттын күчтөрүнөн жеңилгенде, татаал дүйнөнүн ичинде тиричилик өткөрүүнүн катаал иштерине кабылганда, табиятты өзгөртүүгө мажирөөлүк кылганда, асмандын, жердин жана башка кубулуштардын сырын, себептерин билүүнү эңсешкен. Жаратылышты түшүнүүгө умтулушкан. Бирок чыныгы сырын билүү, себебин түшүндүрүүгө дараматтары жетпеген да, аны

тек көркөм элес менен баяндап, көркөм элес аркылуу түшүндүрүүнүн аракетинде болушуп, адабияттын наристе түрү мифти жаратышкан.

Миф чындыктын баяндалышы эмес, бирок ошол наристе доордун адамдары аны чындык деп билишкен, бек ишенишкен. Мифтерди карап тургандай, чындыктай сүрөттөп, наристе элестетип баяндашкан.

Миф чындыкка коошпогон наристе элес болгону менен ал адамзаттын өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин берген». [218, 405–406]

Андан ары ал кыргыз мифтерин маани-мазмунуна карап төрт чоң топко ажыратып карайт:

1. сыйынуу жөнүндө рух мифтер;
2. ааламдын, заттардын жаралышы жөнүндө мифтер;
3. табияттан сырткары сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер;
4. тотемдик мифтер.[218, 409]

Сыйынуу жөнүндөгү рух мифтерине жараткан, теңир, умай эне, жер-эне, кут, арбак түшүнүктөрүн киргизсе, табияттагы заттардын, кубулуштардын жаралышы тууралуу мифтерге адамдын жаралышы, жердин каймакташы, Ай, жылдыздар (Үркөр, Үч Аркар, Жети каракчы-Жетиген), булут, топон суу, кар, жердин титиреши, коёндун жаралышы, уйдун жаралышы ж.б. тууралуу мифтерди кошот. Ал эми табияттан тышкары сыйкырдуу күчтөр тууралуу мифтер булар: кереметтүү күчтөр (жан, кайып, ташка айлануу, сыйкыр, кыдыр-кызыр, мүрөктүн суусу, пери); көйкөптөгү күчтөр (дөө, желмогуз, ажыдаар, алп каракуш, албарсты, жин ж.б.).

Тотемдик мифтер: улут, уруу, тайпалардын чыгыш теги жөнүндө (кыргыз элинин теги, бугу эне тотеми, бөрү тотеми, байтерек тотеми ж.б.); жаратылыштагы кубулуштардын, айбанаттардын ээси, пири жөнүндөгү тотемдик мифтер (чилде, Аяз ата, Дөөтү уста, Коросон ата – Улукман ата, Кайберендин ээси, Баба дыйкан, Камбар ата, Ойсул ата, Чолпон ата, Чычаң ата, Зеңги баба, Буудайык, Кумайык ж.б. жөнүндө). [218, 409-449]

Методисттер эпостогу **гипербола** түшүнүгү менен иштөөдө төмөнкүдөй ыкмаларды сунуш кылат. «Гиперболалар орто мектептин

кыргыз адабияты сабагында сунуш кылынып жүргөн чыгармалардын ичинде кенири кездешет, анын өзүнчө теориялык аныктамасы VI класста «Эр Төштүк» эпосунан соң берилет. Гипербола көркөм чыгармада ашыкча апыртып сүрөттөө ыкмасы, бул литота деген түшүнүктүн тескери көрүнүшү. Каармандын аракетин, сырт келбетин, ар кандай окуяны чоңойтуп, апыртып берүү ыкмасы. Маселен, Көк дөөнүн күчтүүлүгүн, кайраттуулугун көрсөтүп, аны Төштүк баатырдын ченемсиз чоң, каардуу душманы экенин атайын баса белгилеш, окуяны атайын татаалдаштырыш максатында мындай гипербола пайдаланылат:

*Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган.*

Реалдуу турмушта мындай болуу мүмкүн эмес, бирок сөз өнөрүндө бул ыкма атайын колдонулат.

Окуучуларга төмөнкүдөй тапшырма берилет:

1. Төштүктү сүрөттөөдөгү:

*Отко салса күйбөгөн
Сууга салса батпаган,
Найза тешип кетпеген,
Чапса кылыч кеспеген, -*

деген гиперболалык саптардын колдонулуш маани-максатына түшүнүк бергиле?

2. Элеманга байланышкан апыртууларды тапкыла?

Окуучулар тексттер мындай саптарды табышат:

«Элемандын оозунан өжөк-өжөк кан кетти»

«өкүрүгү таш жарып»

«төгөрөктүн төрт бурчун төрт курчаган малым бар» ж.б.

3. Чалкуйруктун чуркоосун жөнүндөгү гиперболалык сүрөттөөлөрдү тапкыла?

Окуучулар төмөнкүдөй саптарды табышат:

Чалкуйругу курусун,

Басып өткөн таштары
Кат-катынан быркырап
Үйдөй болгон даңканы
Кемпирди көздөй зыркырап,
Чү койгондо бөлүнүп,
Тулпардык сыны көрүнүп,
Көрүнгөндө көрүнүп,
Көрүнбөсө Чалкуйрук,
Көк түтүн болуп бөлүнүп.

4. Маамыттардын портрети боюнча гиперболалык саптардын таблицасын түзгүлө?

Болжолдуу түрдө төмөнкүдөй иштөөгө болот.

Таблица 2.1.1. – «Эр Төштүк» эпосундагы гиперболалар

каармандар	гиперболалар
Жейрен Секиртпес Маамыт	Тикилдеген сөзү бар Тик караган көзү бар <i>Жан казандай башы бар</i> <i>Кылдан ичке мойну бар.</i>
Куюн Маамыт	Атка минсе кишидей, Жөө жүрсө оңбогур <i>Желмогуздун тишиндей.</i> <i>Карыш болгон бою бар.</i> <i>Ай-ааламдын баарысын,</i> <i>Биле турган ою бар.</i> Адамдан жеңил эң эптүү, Сүйлөп турса бал кептүү.

«Эр Төштүк» эпосу гиперболалар менен иштөөдө мугалимге да, окуучуларга да абдан бай жана ар тараптуу материалдарды берет, мындай

көркөм сөз каражаттарын сабакта жана класстан тышкаркы учурларда талдоо мугалимдин чыгармачылыгын талап кылат» [194, 68–69].

Адабий-теориялык түшүнүктөрдүн ичинен **аллитерация** жана **ассонанс** кубулуштары менен иштөө окуучулардын арасында кызыгууну жаратат. Аллитерация(лат. – кайталоо) – көркөм чыгармадагы окшош үнсүз тыбыштардын кайра-кайра кайталанып келиши. Мына ушул көрүнүшкө маселен «к» тыбышын катыштырып мисал табууда окуучулар төмөнкүдөй саптарды тапты:

*Кук эткенден кузгун жок,
Как эткенден карга жок («Эр Төштүк»)
Кыргыздан жылкы көп алдым,
Кытайга барып кол салдым.
Казактан жылкы көп алдым,
Каңгайга барып кол салдым («Эр Табылды»)
Кишиден эстүү мал элең,
Кишенеп кайра келсеңчи («Эр Табылды»)*

Окуучулар тапкан бул саптардагы «к» тыбышы аллитерацияны түзөт. Мындай мисал таптыруу менен мугалим толук максатка жетпейт. Аны үчүн окуучуларга төмөнкүдөй суроолор коюлат:

5. Айтуучу эмне максатта аллитерацияны колдонуп жатат?

Окуучулардын жооптору: а) айтуучунун бере турган оюн тереңдетет; б) ыр саптарын ыргактуу, кооз кылат; в) айтылып аткан ойду жагымдуу угузат; г) чыгарманын жалпы көркөмдүүлүгүн арттырат ж.б.

Ассонанс кубулушу болсо француз тилинин «үндөштүк», «уйкаштык» деген сөздөрүнөн алынган, эгер аллитерация үнсүз тыбыштардын кайталанышынан куралса, ассонанс үндүү тыбыштардын кайталануусунан турган стилистикалык каражат болуп эсептелет.

Окуучулар тапкан мисалдар:

*Элемандын эркеси,
Эрдигин эчак билиптир («Эр Төштүк»)*

*Урунарга тоо таппай,
Урушарга жооп таппай («Эр Төштүк»)
Ороңдогон ал аюу
Орго түшкөн кези экен («Эр Төштүк»)
Эр Табылды чунагың,
Элге салат кулагын.
Эл ичинде көп карайт,
Элдияр, Эрмек ынагын («Эр Табылды»)*

Жогорудагы мисалдарды «э», «у» «о» тыбыштары ассонансты уюштурат.

Аллитерация жана ассонанс тууралуу түшүнүк берүү менен биз төмөнкүлөргө жетиштик:

- окуучулар кенже эпостордун тексттерин дагы бир жолудан окуп чыкты;
- кыргыз тили предметинин «Үндүү тыбыштар», «Үнсүз тыбыштар», «Муун» деген темалары эске түшүрүлдү;
- элдик поэзиянын негизги касиети болгон анын ыргактуулугун, музыкалуулугун, элге жеткиликтүүлүгүн аңдап билишти;
- айтуучулардын чыгармачылык талантын, индивидуалдык бөтөнчөлүктөрүн байкашты;
- өздөрүнүн ыр жаратуу техникалары боюнча компетенттүүлүктөрүн калыптоого салым кошту.

М.А.Снежневская [251, 29-30] мектепте адабий чыгарманы кабылдоонун, үйрөнүүнүн үч деңгээли болорун белгилейт:

биринчи деңгээл – контатациялоочу, же фабулалык, мында окуучулар чыгарманы сюжет, же фабула деңгээлинде гана кабыл алат;

экинчи деңгээл – аналитикалык, б.а., мында сюжеттин жүрүшү, окуялардын динамикасы, каармандардын иш-аракеттери, мүнөздөрү окуучулар үчүн түшүнүктүү боло баштайт;

үчүнчү деңгээл – эстетикалык, б.а., мында окуучулар окуган тексттен таасир алат, андагы ойлор менен талашып-тартышат, автордук

позицияны, подтекстти түшүнөт, образдуулук жана көркөм образ тууралуу билимге ээ болот.

«Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун тексттерин адабий-теориялык жаткан талдоонун башкы максаты жогорудагы орус методисти белгилегендей адабий чыгарманы үйрөнүүчү окуучулардын иш-аракеттерин биринчи деңгээлден экинчиге, андан үчүнчүгө чыгаруу.

Дагы бир адабий-теориялык түшүнүк – **жар чакыруу**. Кыргыз элинде тойлордо, аштарды атайын жарчылар ыр түрүндө, жарнаамалык негизде эл жыйылган жерлерде кандайдыр бир кабарларды угузган, өкүмдарлардын буйруктарын, чечимдерин, кулактандырууларын айткан. Анан мына ушул элдик салт адабий жанр катары эпостордун, поэмалардын курамынан да орун алып калган учурлар кездешет. Мисалы, «Эр Табылды» эпосунда Чалкалмак жарадар болуп калып өз жоокерлерин жардык угузган учуру:

*Күлүктөн тандап ат мингин,
Чопкуттан тандап тон кийгин.
Аттанып келип жүз киши,
Алдыма келип учурап,
Акылыма канып тур.
Бул жардыгым билгиле,
Айтканыма киргиле.
Чалгынга барбай калганың.
Тарап кетпей чогулуп,
Даяр болуп жүргүлө.
Чамаңар келсе калың кол,
Мен күчүмө киргиче
Эр Табылды баланы,
Элин кайра сүргүлө! («Эр Табылды»)*

Мында көрүнүп турган нерсе – Эр Табылдынын душманы Чалкалмактын эч убакта жоодон кайтпастыгы, күчүн жоготпостугу, алардын элинин көптүгү,

согушчандыгы, башка элге бүлгүнчүлүк салып, талоончулук менен жашоо анын өмүр максаты экендиги.

Эпосторду окутууда «жомок башы» жана «жомок соңу» деген түшүнүктөрдүн да өзгөчө мааниси бар. «Эр Төштүк» эпосунун көп варианттарында Элемандын тогуз уулу тууралуу айтылуу менен жомок башы башталып, Эр Төштүктүн жер үстүнө чыгышы, туугандарына, жарына учурашуусу, Жоодарбешим аттуу уулдуу болуусу менен традициялуу бүтүм чыгарылат. Ал эми С.Каралаевдин вариантында «Эр Төштүк» эпосунан башы «Манас» эпосуна аралашып кетет. «Көкөтөйдүн ашындагы күрөш тууралуу» деген бөлүм бар. Негизи Элемандын Эр Төштүк «Манас» эпосунда көп эле кездешет. Эр Төштүк – «Манас» үчилтигиндеги каармандардын бири. Көкөтөйдүн ашында душмандын Жолой алпына тең келер кыргыздан киши чыкпай аткан кезде Кошой сен чыкпайсыңбы деп ушул Эр Төштүккө келет. Ошондогу Төштүктүн абалы:

*Айрылып кетип кыргыздан
Көйкөптө бар канча жан:
Алптар менен алышып,
Дөөгө кыргын салышып,
Бери¹ менен беттешип
Каапыр бери журтуна
Канча жылы кептешип,
Көрбөгөнүм калган жок,
Көптөп душман алган жок,
Жүдөп калган табымда,
Сапардан келген чагымда
Жүзүңдү көрдүм арман жок[209, 1539-1540].*

Мына ушундай Эр Төштүк менен кездешебиз. Демек, анда манасчы Манас менен Эр Төштүктү замандаш, бир доордун адамы катары карайт.

¹ Бери – пери

Ошондо Кошой «мен чыгып күрөшөм» деген Төштүктү кайра аяйт, анын арып-ачып турганын байкайт да, күрөшкө салбайт.

Бул кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантында да учурайт:

*Жалына өчүп койбогон,
Корго кирди Эр Төштүк.
Адам көрбөс эң жаман,
Жерге түштү Эр Төштүк.
Көз айныган мунарык,
Чөлгө түштү Эр Төштүк[175, 164].*

Демек, окуучулар менен иштей турган мугалимдин иши: а) Эр Төштүк «Манас» эпосунда да учурай тургандыгы; б) «Манаста» Эр Төштүктүн жер астына түшүп кетип, ал жактан чыгып келип, Көкөтөйдүн ашында кездешкендиги; в) Эки эпосто тең Эр Төштүктүн балбандыгы, баатырдыгы; г) Эки эпосто тең Эр Төштүктүн көйкапка барып келгендиги ж.б.

Ал эми «Эр Табылды» эпосунун жомок башы жорго сөз түрүндө. Мында **жорго сөз** деген түшүнүк тууралуу айта кетүү керек. Жорго сөздө ыргак, муун саны сакталбайт, бирок анча-мынча чачкын уйкаштык болот, ал кара сөз түрүндө кездешет, бирок поэзиянын элементтерин камтыйт.

«Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, миң үйлүү катаганды бийлеп, Ат-Башы, Нарынды жердеп Омокан деген өткөн. Омокандын Ормонкан, Эрманкан деген эки уулу болгон. Бул Ормонкан, Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин кайтарып, калмактын мизин майтарып, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип туруучу эле.

Ормонкандын баласы жок жүрүп өтүп кетти. Эрманкандын мурунку калмакаялынан Кудайназар деген бир уулу болгон. Ал Кудайназар чоңоюп бой тартканда эле, куу-шум чыкты. Кудайназардын жети уулу болду. Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары өзү менен тең өсүп, Кудайназар өзүн-өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип басташып, кармашып чыкты.

Кырк каракчы атанып ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө – пул бербей, эр өлтүрсө – кун бербей, зордукчул чыкты. Бул Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай канча сапар энчи берип жүрүп, Эрманкан айласы кеткенде Кудайназардын энесин колуна берип, өзүн «балалыктан кечтим» деп, көп мал энчи берип, элден, жерден кууп жиберди. Эрманкан элүү жашка чыкканда нойгут элине барып, Агача деген кызды алып келди.

Агача он жылга чейин төрөбөй жүрдү, Эрманкан алтымыш жашка чыкканда, Агача бир эркек бала тапты. Атын Табылды коюп, эли-журту сүйүнүп, «карып кеткен кезинде Эрманкан эркек балалуу болду» дешип калын той берип, таң-тамаша кылып тарашты.

Эрманкандын көңүлү жай болуп, кубаттанып калды. Агача жана дагы бир кыз тапты, атын Кардыгач койду. Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. Табылды он төрт жашка чыкканда, атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алып, кырк жигит күтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эненин эмчегин бирге эмишкен бир тууган кылып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылат. Кырк жигитке жоо кийимин кийгизип, күлүк аттарды мингизип, эл кайтарып, жол чалып, атасы Эрманкандан мыкты чыгат. Ушундай болуп турганда «атам Эрманканга аш берсемби» деп элине кеңеш салды. Көпчүлүк эл Эрманканга аш берүүнү макул таап, казак, кыргыз, өзбек элин чакырып, Анжыян, Аркага кабар салып, ашка даярданып калышты. Табылды ойлонуп: «Күнү катындын баласы болсо да, Эрманкандын уулу деген аты бар эмеспи, Кудайназарга кабар берейин» деп жазган каты» деп, андан ары жорго сөз токтоп ыр түрүндө кетет. Демек, мында жомок башында Табылдын ата-теги айтылат, кийинки окуянын жүрүшүнө таасир этүүчү бир туугандары тууралуу кабар берилет.

Эпикалык чыгармаларды окутууда мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгү **сюжет жана композиция** түшүнүктөрүн үйрөнүү технологияларына багытталууга тийиш.

«Технология» түшүнүгү педагогикада үч түрдүү деңгээлде колдонулат: жалпы педагогикалык, жеке методикалык, элементтик (модулдук). Адабиятты окутуу технологиясынын структурасы төмөнкүдөй: концептуалдык негиз, мазмундук бөлүк, процессуалдык бөлүк (окуу ишмердүүлүгүнүн технологиялык процесси же методдору жана формалары). Методдор билимдин булагына байланыштуу болот: сөздүк методдор (мугалимдин аңгемеси, баяндоолор); практикалык методдор (окуу китептери, окуу колдонмолору, хрестоматиялар, адабий изилдөөлөр менен иштөө) көрсөтмөлүү методдор (экскурсия, театр-сабак, кино-сабак, теле-сабак ж.б.) Окутуунун методдору билим алуунун формалары (лекция, аңгемелешүү, өз алдынча иштөө) менен байланышат. Алар болсо мугалим менен окуучунун материалды өздөштүрүүдөгү ишмердүүлүгүнө көз каранды: чыгармачылык окуу, эвристикалык, изилдөөчүлүк, репродуктивдүүлүк. Орус адабиятын окутуу методикасында адабияты окутуу методдору төмөнкүдөй классификацияланат.

В.В.Голубков: лекция, адабий аңгемелешүү, өз алдынча иштөө;
В.А.Никольский: эмоционалдык-образдык жактан чыгармаларды өздөштүрүүчү методдор; чыгарманы талдап-талкуулоочу методдор.
Г.Н.Ионин: көркөм интерпретациялоо методу; сынчыл-публицистикалык метод; адабий изилдөөчүлүк методу.

Мына ушул технологияларды колдонуп «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун сюжетин жана композициясын талдап чыгабыз. Сюжетсиз эпикалык чыгарманы өздөштүрүү мүмкүн эмес. Окуучулар адатта, чыгарманын сюжетин өздөштүрөт. Бирок биздин алдын ала эксперимент жүргүзүүбүз бул багытта төмөнкүдөй кемчилдиктер бар экендигин көрсөттү.

- чыгарманын мазмунун, окуялар системасын үстүрт өздөштүрүү;
- сюжеттик сызыктын ырааттуулугун дайым эле сактай бербөө;
- адабияттаануу материалдарына таянбагандык.

Окуучулар биле турган нерсе – ар бир эпосто туруктуу сюжеттин болушу, ал эми ар түрдүү варианттарда алар өзгөрө берет, алымча-кошумчалар

болот. Окуучулар VI класстын адабият окуу китебинде [250, 36-56] берилген «Төштүктүн жер астына түшүп кеткени», «Төштүктүн жейрен секиртпес Маамытка жолукканы», «Төштүктүн жер тыңшаар Маамытка жолукканы», «Төштүктүн куюн көтөн Маамытка жолугуп, жолдош кылганы», «Төштүктүн көрөгөч Маамытка жолугуп, жолдош болгону», «Төштүктүн жолборс менен достошкону», «Төштүктүн аюуга жолукканы», «Кумурскага жолугуп, жолдош болгону» деген темаларда эпостун сюжети менен аздыр-көптүр таанышат. Бирок жогорудагы темалардын ичинде тексттер өтө эле кыска берилген, негизги ой үзүлүп калган учурлар бар. Андыктан окуучулар эпостун негизги сюжеттик канвасын билүүлөрү керек.

- «Эр Төштүк» эпосунун негизги туруктуу сюжети:
- Элемандын тогуз уулу, аларга кыз издеп чыгуу;
- Желмогуз кемпирдин Элеманга жолукканы;
- Элеман журтта калган эгөөсүнө Төштүктү жибергени;
- Төштүктүн Чалкуйрук аты менен Желмогуз кемпирдин алдынан эгөөнү алып качканы жана Желмогуз кемпирдин куушу;
- Төштүктүн жейрен секиртпес Маамытка жолугушу;
- Төштүктүн жер тыңшаар Маамытка жолугушу;
- Төштүктүн куюн көтөн Маамытка жолугушу;
- Төштүктүн көрөгөч көз Маамытка жолугушу;
- Төштүктүн аюуга жолугушу;
- Төштүктүн кумурскага жолугушу;
- Төштүктүн Көк дөөнүн кызы Күлайымга жолукканы жана ага үйлөнгөнү;
- Көк дөөнүн сынына Төштүктүн кабылган окуялары;
- Төштүктүн Желмогуз кемпирдин уулу Кара дөө менен кармашы, аны жеңиши Конокбайды кан кылышы;
- Төштүктүн алп кара куш менен болгон окуялары;
- Төштүктүн жер үстүнө чыгышы.

Мына ушул сюжеттик линияны өздөштүрүү менен гана эпостун сюжетин өздөштүрүү ишке ашырылды деп айтылат.

Демек, биринчи методикалык сунушубуз – окуучулар эпосту толук окуп жана мугалимдин кыска баяндоосу менен чыгарманын туруктуу сюжетин билип чыгуу керек.

Экинчи маселе сюжет деген эмне, композиция деген эмне экендигин мугалим адабият таануу материалдарынын негизинде өзү өздөштүрүп чыгышы керек. Методикада [199, 554] мындай мисалдар алынып, таблицалар толтурулган, аны мугалим колдонууга мүмкүнчүлүгү бар.

Көркөм чыгармадагы сюжет

Сюжет.

Адабий чыгармада кыймыл-аракеттин мазмунун түзүүчү окуялардын системасы, кеңири алганда окуяларды конкреттүү жүрүшүндө чагылдырган мүнөздөрдүн тарыхы [249, 393]

Адамдардын өз ара алакалары, алардын араларындагы карама-каршылыктар, бири-бирин жактыруу же жактырбоолору – жалпысынан кишилер ортосундагы мамилелер, бул же тигил мүнөздүн, типтин тарыхы, өсүп, калыптанып барышы [86, 215]

Конкреттүү мүнөздөрдүн өз ара мамилелерин жана карым-катыштарын ачып берген чыгармадагы окуялардын конкреттүү системасы [156, 160-161].

Көркөм чыгармадагы композиция

Композиция.

Көркөм чыгарманын түзүлүшү [14]

Чыгармада көрсөтүлгөн образдарды уюштуруунун белгилүү системасын ачып берүүнүн, турмуш процессин мүнөздөөнүн, алардын байланышы жана мамилесин көрсөтүүнүн каражаты, көркөм чыгарманын түзүлүшү [14]

Чыгарманын курулушу, бардык бөлүктөрдүн образдарынын өз ара байланышы, бир бүтүндүккө биригиши [15, 40]

Көркөм чыгармадагы сюжет жана анын элементтери

Сюжет жана анын элементтери.

- экспозиция;
- окуянын түйүндөлүшү (завязка);
- окуянын өнүгүшү;
- кульминация;
- окуянын чечилиши (развязка);
- пролог;
- эпилог.

Көркөм чыгармадагы композиция жана анын элементтери

Композиция жана анын элементтери

автордук баяндоо; диалог; монолог; лирикалык чегинүү; портрет; пейзаж; интерьер; метр; ритмика; уйкаштык; интонация ж.б.

Жогорудагы адабий-теориялык түшүнүктөр элдик кенже эпосторду үйрөнүү процессинде кандайча ишке ашат? Мисалы, «Эр Төштүк» эпосунун сюжетин талдоодо мугалим менен окуучулар сюжеттин элементтерин төмөнкүдөй тартипте талдап барат.

«Эр Төштүк» эпосунун экспозициясы. Бул термин кыргызча «түшүндүрүү» дегенди билдирет. Анда каармандар жөнүндө алгачкы маалыматтар тууралуу кабар берилет, окуя өтө турган жай баяндалат. Элеман, ал маалыматтар, анын тогуз уулу, аларга кыз издөө – эпостун экспозициясы.

Окуянын түйүндөлүшү (завязка), же окуянын чиелениши. Окуянын андан ары өнүгүшү үчүн белгилүү жагдайдын, кырдаалдын болушу зарыл, ансыз сюжет өнүкпөйт. Элеман уулу Төштүктү эгөөгө жиберип, ал жерден Желмогуз кемпирге учурашы, Желмогуз кемпирдин аны кууп жөнөшү менен эпостогу окуянын андан ары өнүгүшүн аныктаган чиелениши болуп эсептелет. Мында алгачкы карама-каршылык башталат да, *түйүн* түйүлөт.

Окуянын өнүгүшү конфликт башталгандан кийин окуянын, каармандын иш-аракеттеринин андан аркы кыймылы. Желмогуз кемпир Төштүктү кууп, анын жер астына түшүшү, ал жактагы Маамыттарга жолугушуусу, дагы башка окуялары *окуянын өнүгүшү* болот.

Эпостун сюжетинин кульминация Төштүктүн Кара дөө, Алп кара куш менен болгон конфликттери.

Окуянын чечилиши (развязка) бул Эр Төштүктүн бардык душмандарды жеңип, кайрадан жер бетине чыгышы, тууган уругу, жары менен учурашуулары. Мында окуя бүтөт, мүнөздөр күрөшү токтойт, конфликт чечилет.

Эми бир «Эр Табылды» эпосунун көркөм сөз каражаттары боюнча бир сабактын болжолдуу жүрүшүн карап көрөлү.

Сабактын темасы: «Эр Табылды» эпосунун көркөм сөз каражаттары

Колдонулган жаңычыл ыкмалар: Топ менен иштөө ыкмасы.

Программанын негизги бөлүмү: Элдик эпостор

Сабактын максаты:

а) окуучулар «Эр Табылды» эпосунун көркөм сөз каражаттарын талдашат.

б) окуучулар топ менен иштөөгө, логикалык ой жүгүртүүлөрүн жана эске тутууларын калыптандырууга көнүгүшөт.

в) окуучулар тилдик, адабий-теориялык, коммуникативдик, этномаданий, социомаданий компетенттүүлүктөрүн калыптайт.

Колдонулуучукаражаттар: Ар бир топко бирден А-4 формасындагы кагаз, эки түстүү маркер, окуу китеби, скотч, ватман, калем, карточкалар, буклеттер, сүрөттөр ж.б.

Ишкадамдары: Окуучулар топто иштөө эрежелерин кабыл алышат. Анын эреже-нормалары:

- баштоочунун аракетине ылайык иш жүргүзүү;
- команданы угуу;
- топто айтылган ар бир ой баалуу;

- өздөштүрө албаган окуучуларга жардам берүү;
- «бирөө – баары, баары – бирөө үчүн» деген принцип ж.б.

1-кадам: Окуучулар 1ден 4кө чейин саноо менен үч топко бөлүнөт.

2-кадам: Чынжырча оюнун ойнойбуз (Биринчи топ Эр Табылдыны, экинчи топ Чалкалмакты, үчүнчү топ Чалкуйрукту, төртүнчү топ Карлыгачты мүнөздөгөн саптарды көркөм айтышат).

3-кадам: Топторгомугалим тарабынан текст таратылат («Эр Табылды» эпосунун үзүндүлөрү).

4-кадам: Окуучулар тексттерди окуп чыгышат жана 1-топ салыштырууларды, 2-топ метафораларды, 3-топ эпитеттерди, 4-топ гиперболалардын эрежелерин мүнөздөшөт жана тексттер мисалдар табышат, аларды ватманга жазат.

Таблица 2.1.6. – «Эр Табылды» эпосундагы троптун түрлөрү боюнча окуучулардын изилдөөлөрү

<p>1-топ: салыштыруулар</p>	<p>САЛЫШТЫРУУ – <i>троптун</i> речте (ар кандай түрүндө) колдонула берүүчү жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук жана конкреттүү көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш менен окшоштурабыз, алардын жалпы белгилерин, окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз. Салыштыруу негизги төрт элементтин катышынан куралат: 1) окшогон нерсе;</p>	<p><i>тоодой болгон</i> <i>Чалкалмак;</i> <i>каргадай болгон</i> <i>медерим;</i> <i>Тойго барчу эмедей,</i> <i>Тамашага батышып.</i> <i>Калмакка жетип</i> <i>беттешип,</i> <i>Кабыландай тийишип.</i> <i>Ак жолборстой</i> <i>айкырып,</i> <i>Кабыландай бакырып.</i> <i>Уй түгүндөй көп калмак.</i></p>
---------------------------------	--	---

<p>3-топ:</p> <p>эпиттер</p>	<p>ЭПИТЕТ (гр. – түшүндүрүү) - троптун нерсенин, окуянын, кубулуштун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүп берүүчү түрү. Мындай сөздөр (эпитеттер) буюмдун же окуя-кубулуштун сапатын, тек-жаатын, башкалардан айырмалуу кесietetин индивидуалдаштырат, речти көркөмдөөгө жардам берет. Эпитеттер сөзсүз түрдө кайсы бир сөздү же сөз айкашын жандап келет. [147, 116].</p>	<p><i>туйгун эл;</i> <i>чоюн баш;</i> <i>ак бараң;</i> <i>аяк басуу;</i> <i>төш таянуу;</i> <i>жаңы жол;</i> <i>бийик ашуу;</i> <i>ашкере баатыр;</i> <i>Эр Табылды;</i> <i>Хан Табылды;</i> <i>калың кара жылкы;</i> <i>алп уйку;</i> <i>май куйрук.</i></p>
------------------------------	--	---

<p>4-топ:</p> <p>гипербола</p>	<p>ГИПЕРБОЛА (гр. – апыртма сүрөттөө) – көркөм адабиятта өзгөчө фольклордо предметти, чыгарманын каарманын адаттан тышкары ашыра сүрөттө. Гипербола салыштыруунун аябай апыртылган түрү. Бул көбүнчө фольклордук чыгармаларда кездешет. Кыргыз оозеки адабиятынын баатырдык жана турмуштук эпосторунда арбын. Элдик баатырлардын эрдиги, баатырдыгын укмуштуу,</p>	<p><i>Тура албай жашын сел кылып,</i> <i>Кырк жигит ыйлап буркурап.</i> <i>Арчатору буудандын,</i> <i>Даңканы көккө зыркырап.</i> <i>Жетип келди бир наста,</i> <i>Аткан октой зыркырап.</i> <i>Ар кимиси аңданып,</i> <i>Ажыдаардай болушуп.</i> <i>Суудан түтүн бурулдайт.</i> <i>Муруту типтик сайылып.</i> <i>Суунун чети кан агып,</i></p>
--------------------------------	---	---

	кереметтүү сүрөттөп, анын мүнөзүн тереңдетүү, күчөтүү максатын көздөйт [147, 26].	<i>Сулдуйган канча жан агып. Өйүз-бүйүз жээктен, Өзүнчө далай мал агып.</i>
--	---	---

Топтор жогоруда толтурган таблицаларды презентациялашат.

5-кадам: Үч мүнөттүк тыныгуу (Мында «Эр Табылды» эпосун айтуучулардын аткаруусунда угушат. Музыкалуулугуна, ыргактарына, сөздөргө өзгөчө көңүл бурушат)

6-кадам: «Кара-Камандагы кармаш» деген темада жат жазуу. Тексти менен окуучулар окуу китебинен таанышып чыгат. Доскага сүйлөмдөр (ыр саптары) жазылат).

Доскага илинет:

*Элге салат кулагын
Алмамбет баатыр келчи деп,
Жалгызга жардам берчи деп.
Карт бөрү кайда болду деп
Кечүү жакты караса,
Келе жатат тамаша.
Чалкалмак менен Табылды,
Суу үстүндө таанышып,
Темтеңдешип агышып ж.б.*

Топторго таркатылат.

*Саадактай буурул сакалын,
Үйдөй болгон кара тааш,
Сайышып сууну кечишкен
Токсондо чалды далдайттып,
Ашыгып мылтык атыппын,
Карган чалды эңе албай,
Оюн-чындан кырк жигит,
Чалкалмак көздөй бурамын ж.б.*

7-кадам: Кайсы топ тексттер троптун түрлөрүн арбын тапса, аларга арнап алакан чабышат.

8-кадам: Топтон тапкан троптун түрлөрүн жалпы класска окуп, презентациялашат. Жалпы класс анализдешет, каталарын текшерешет, кошумчалашат.

Окуучунун жетишкендиги:

а) Окуган чыгармаларын эсте сактап калып кагаз бетине сабаттуу түшүрүүгө жетишет.

б) Топто биргелешип иштөөгө машыгышат.

Сабакты бышыктоо:

Мугалимдин столунан ар бир топ тапшырма алат.

I топ – Кластер«Табылды».

1. Эр, баатыр.
2. Балбан, кайраттуу, коркпос.
3. Мекенчил.
4. Шамдагай, эпчил.

II топ – Синквей«Чалкалмак».

1. Баскынчы.
2. Талоончул.
3. Балбан.
4. Шамдагай, амалкөй.

III топ – Долбоор «Эр Табылды» эпосундагы көркөм сөз каражаттары.

Окуучулардын эпостун негизинде тарткан сүрөтү тиркелет жана алар талдоо учуруда колдонулат.

Карточкалар таркатылат (Төмөнкү суроолор камтылат):

- 1) Эр Табылдыны салыштырган көркөм сөз каражаттары.
- 2) Эмне үчүн элдик эпостордо гипербола көп колдонулат?

Гиперболанын карама-каршысы литота. Тексттен литоталарды тапкыла.

3) Эр Табылды менен Чалкалмактын эпитеттерин таап, таблица түрүндө ар бирин жазып чыккыла?

4) Кардыгачты мүнөздөгөн ыр саптарын таап окуп бергиле?

5) Арчаторуну сүрөттөө үчүн кандай сөздөр жана сөз айкаштары пайдаланылды? ж.б.

Ошентип биз «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторун адабий-теориялык талдоонун мазмунун жана технологияларын көрсөтүү менен ал эпосторду окутууда көңүл бурулуучу методикалык ыкмалар жалпы эле эпикалык чыгармаларды окууда колдонулган методдор менен байланышарын далилдедик. Алар төмөнкүлөр:

- эпостун тексттерин толук окуу;
- башкы каармандын окуянын жүрүшүндөгү кыймыл-аракетине байкоо салып баруу;
- образдардын эволюциялык иш-аракетин талдоо жана ага баа берүү;
- үзүндүлөрдү сахналаштыруу;
- текстти ролдоштуруп окуу;
- тексттин негизинде жөнөкөй жана татаал план түзүү;
- чыгармадагы диалогдорду, монологдорду талдоо;
- тексттеги адам мүнөзүн ачып көрсөткөн баяндоолорду табуу;
- башка каарман менен каршы күрөшкөн душмандардын образын ачкан сүрөттөөлөр менен иштөө;
- жаныбарларды сүрөттөгөн эпизоддорду талдоо;
- пейзаждык сүрөттөөлөрдү байкоо;
- окуучуларга чыгарманын сюжетин айтып берүү жана аны кайра айттыруу;
- тексттин негизинде жазуу иштерин жүргүзүү.
- «Эр Төштүк» эпосун ушул эле эпостун негизинде жазылган Ж.Садыковдун «Эр Төштүк» пьесасынын негизинде коюлган спектаклдин диски жана мультфильм менен таанышуу, аларды салыштыруу ж.б.

Алдыңкы мугалимдердин иш тажрыйбаларын талдаганда, «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосун окутууда негизинен төмөнкүдөй адабий-теориялык түшүнүктөрдү окутуу процессинде колдонушат: эпос; баатырдык эпос; мифологиялык эпос; сюжет жана композиция; мазмун жана форма; идея жана тема; каарман; образ; айтуучу; жомок; жомокчу; антитеза; аллегория; архаизм; арман; нуска сөз; варваризм; вариант; гипербола; литота; драматизм; сюжеттин элементтери; идеал; импровизация; интонация; ирония; калп; керээз; классика; конфликт; кошок; коштошуу; лаконизм; легенда; лейтмотив; лексика; либеретто; макал; метафора; метафоралык эпитет; метонимия; миф; мифологиялык образ; мотив; мүнөз; мүнөздөмө; муун; омоним; оюн ырлары; өлбөс образ; параллелизм; пауза; пафос; пейзаж; персонификация; портрет; поэма; поэтика; психологизм; редиф; референ; ритм; ритмдик бирдик; риторикалык суроо; риторикалык кайрылуу; рифма; романтика; салыштыруу; сарказм; санат-насыят; сатира; серия; символ; синкретизм; синоним; дастан; стиль; табу; табышмак; тавтология; тарыхый сөздөр; ташымал; текстология; терме; типтүү образ; типологиялык байланыш; той ырлары; тон; тотемизм; трагедия; трагикалык образ; традиция; траферет; трилогия; троп жана анын түрлөрү; уламыш; утопия; учкул сөздөр; учурашуу ырлары; үйлөнүү-салт ырлары; фольклор; фольклористика; фольклордун түрлөрү жана жанрлары; фольклор жыйноо; цикл (түрмөк); чечен сөздөр; шарттуулук; шедевр; ылакап; ырым-дарым ырлары; эвфемизм; элдүүлүк; элегия; эллипсис; эпизод; эпилог; эпикалык тек; эстетика; юмор ж.б.

2.2. Кыргыз адабияты сабагында кенже эпостордогу образдарды талдоонун ыкмалары жана жолдору

Көркөм образды талдоо – адабий чыгарманы талдоонун өзөктүү проблемаларынан. Анткени бул же тигил образ бул же тигил адамдын

жашоосуна, турмуштан идеал тутуусуна, өрнөк алуусуна, жакшылык-жамандык сыяктуу түшүнүктөргө ээ болуусуна жардам берет. Өзгөчө 12-15 жашар өспүрүмдөр көркөм адабий чыгармаларды окуп же угуп гана калбастан, алар менен «жашайт», б.а., Эр Төштүк сыяктуу жер астына түшүп, ал жактарды көрүп келүүнү самайт, Эр Табылдыдай, Кардыгачтай баатыр, тайманбас болгусу келет, Чалкуйруктай ат минүүнү, аны менен сүйлөшүүнү, досторунун алдына ошол атын минип чыгууну самайт. Демек, бул курактагы өспүрүмдөрдүн көркөм чыгарманы кабыл алуусу түздөн түз алардын адамдык-нравалык сапаттарынын калыптануусуна таасир этет. Андыктан мектепте көркөм образды талдоо, ошол образды ачып берүү - келечектин адамын туура калыптандыруу менен түздөн-түз байланыштуу көрүнүш.

Өткөн кылымдын 80-жылдарында советтик билим берүү тармагында жаңычыл педагогика деген түшүнүк пайда болгон, б.а., новатор педагогдор чыккан. Алар, мисалы, В.Ф.Шаталов, С.Н.Лысенкова, И.Н.Ильин, И.П.Волков, М.П.Щетинин, В.Б.Никитин, Ш.А.Амонашвили, Л.Никитина, В.А.Каракровский ж.б. мугалимдер өздөрүнүн новатордун идеяларын сынап көргөн. Ошолордун бири Талас районундагы «Арал» орто мектебинин мугалими Бектур Исаков болгон. Анын элдик эпосторду үйрөтүүдөгү методикасы мындай: «окутууну сюжетин (эпостун – А.Г.) билүү менен чектеп келгенибиз – чоң жаңылыштык. Кептин баары «кыргыздар кырылды, талкаланды, чилче чачырады, жер ооду кылынды» дегенде эмес, ошол окуянын далдаасында турган элдик акылман ойду аңдап билүү. Ал мындай, жеңилүүнүн жана талкалануунун сыры төмөнкүдөй: 1) караламан калк менен бийлик башындагылардын байланышынын үзүлүп калышынан кыргыздар ыдырап, Алооке менен Каракандын балдары өзүнчө, Акбалта өзүнчө, Кошой өзүнчө, Текечи менен Шыгай кан өзүнчө согушат да, душман мындай бөлүндү болуп калган күчтөрдү оңой эле талкалайт; 2) ушунун өзү улуу сабак. биримдиктен ажыраганда мамлекет талкаланып, эл тозот, кызыл кыргынга учурап, аягы сай таппай кетет; 3) бул укум-тукумга айтылган бабалардын керээзи, элдин келечегин сактап калууга болгон камкордугу; 4) бул

сактандыруу, укум-тукумга эскертүү, бүгүн ал бизге кандай керек болсо, балким, миң жылдан кийин да ошондой эле керек; 5) демек, бийлик менен караламан калктын өз ара алгоолошкон, эриш-аркакташкан бекем мамиледе, урмат-сыйда болушу мамлекет менен элдин сакталышынын бирден бир шарты, ошондуктан мындай улуу мыйзамды аткарууга эл да, бийлик да милдеткер. Ооба, эпос ушуну айтат [104]». Демек, жаңычыл мугалимдин максаты эпостун сюжетин айтуу менен анын образдарына келүү. Дал ошол образдар келечектеги муунга баатырдыктын да, мекенчилдиктин да, узчулуктун да, акылмандыктын да, жүзү каралыктын да, саткынчылыктын да символ-образдарын көрсөтүп жатат.

Образ бул мүнөз, тип, каарман деген түшүнүктөрдөн турат. Образды талдоо каарманды талдоодон башталат, ал эми каарманды талдоонун алдынан анын сырткы портретин ачып берүү керек. Портрет каармандын сырткы өңү-түсүнүн, кебете-кешпиринин, кийим-кечесинин, жүрүш-турушунун, кылык-жоруктарынын чыгармада сүрөттөлүшү. Алар аркылуу каармандын образы ачылат, адамдын тышкы көрүнүшүнөн анын ички дүйнөсүнөн кабар берилет.

Сабакта эң эле башында каармандардын портреттерин аныктап алуу зарылдыгы келип чыгат.

Таблица 2.2.1. – «Эр Төштүк» эпосундагы Элемандын портрети

Элеман	<p><i>Каны калып бир кашык, Эти калып көк жашык, Арык болду Элеман.</i></p> <p><i>Эгем берген эки бут Шилтей албай ал кетип, Кызыл ашык, бейбелчек Кыйрап кара кан кетип</i>[265, 32].</p>
--------	--

Таблица 2.2.2. – «Эр Төштүк» эпосундагы он эки жашар Төштүктүн портрети

Төштүк	<p><i>Тогуз уулдун кенжеси</i> <i>Элемандын эркеси.</i> <i>Найзакердин ыктуусу</i> <i>Ал кездеги алптардын</i> <i>Акыл тапкыч мыктысы.</i> <i>Аталган алптын сырттаны.</i></p> <p><i>Эрен чыкты, эр чыкты,</i> <i>Жүрөгүнөн чаң чыкты,</i> <i>Доошунан жан чыкты.</i> <i>Он экиге келгенде</i> <i>Канчаларды камады,</i> <i>Катылышкан адамды</i> <i>Элемандын Төштүгү</i> <i>Карсылдатып сабады[265, 38].</i></p>
--------	--

Таблица 2.2.3. – «Эр Төштүк» эпосундагы Желмогуз кемпирдин портрети

Желмогуз кемпир	<p><i>Желгениме жел жетпейт</i> <i>Басканыма мал жетпейт</i> <i>Денемде жети башым бар</i> <i>Жаны жок соку атым бар</i> <i>Ал сокуну айдаган</i> <i>Соку билегим дагы бар.</i> <i>Сендейден сексен миң чал келсе,</i> <i>Соро турган алым бар![265, 114].</i></p>
-----------------	---

Мына ушундай портреттик сүрөттөөлөр менин иштөө технологиялары:

1. Тексттен мисалдар табуу;
2. Тексттен алынган мисалдарды текстологиялык талдоо. Мисалы, Желмогуз кемпирдин «желгенине жел жетпегени», «басканына мал жетпегени», «жети башы бар экендиги», «соку аты», «соку билеги», «сексен миң чал» ж.б. түшүнүктөрдүн маанисин чечмелесек, образ улам терең ачылат да, Желмогуз кемпирдин адам эмес эле, мифологиялык бир жандык экендигин түшүнөбүз.
3. Каармандын портретине карап сүрөтүн, же фото-роботун тартуу.

«Эр Төштүк» эпосунда образдарды талдоо учурунда көңүл буруучу жагдайлар жана талдоо технологиялары:

Эр Төштүк. Чыгарманын башкы каарманы. Ар кандай эпикалык чыгармада окуялар башкы каармандын айланасына топтолот. Образ – турмуштун искусстводо чагылдырылышы.

Эр Төштүктүн образын талдоодо мугалим менен окуучунун биргелешкен чыгармачылык ишмердүүлүгү төмөнкү учурларга багытталууга тийиш:

- Эр Төштүк эсепсиз бай Элемандын жөнсүз чыккан түгөл тентип кетишкен балдарынан кийин мазарга барып түшүндө Кызыр аалы жолугуп алма берип, ошондон кийин бойго бүтүп туулган бала экендиги, б.а., баланын туулушунун сырдуулугу.
- Төштүктүн бала күнүнөн эле эмгекчилдиги, ата-энесине камкордугу.
- Төштүктүн агаларын таап келиши.
- Элемандын Төштүктүн кеңеши менен Сарыбай менен кудалашып, анын тогуз кызын тогуз уулуна алып бериши.
- Төштүккө Сарыбайдын кыздарынын ичинен акыл-эстүү, бой-келбеттүү, эң кичүү кызы Кенжекенин туш келиши.
- Жер астындагы зулум хандын кызы Күлайымдын Төштүккө ашык болушу.

- Күлайымдын Желмогуз кемпирди Төштүктү алып келүү үчүн жер үстүнө жумшашы.
- Эр Төштүк элге, табиятка жабыр келтирүүчү кара күчтөр Желмогуз кемпир, Кара дөө, Көк дөө, Чоюнкулук алп сыяктуулар менен күрөшүп, аларды жеңип, элдин бейпил жашоосун камсыз кылган баатыр, гуманист.
- Эр Төштүк бардык оор шарттарга, кыйынчылыктарга чыдаган сабырдуу, күрөшүүчү каарман.
- Эр Төштүк достукка бекем, ал төрт Маамыт, Конокбай менен түбөлүктүү дос болот, досторуна жардам берет.
- Эр Төштүктүн гуманисттик-экологиялык философиясы ал аюу, жолборс, кумурска сыяктуу макулуктар менен дос болуп, аларды ар кандай оор кырдаалдардан, кыйынчылыктардан куткарат.
- Төштүк айбандарды адамга кызмат кылуу үчүн аракет кылган биринчи инсан.
- Эр Төштүк жер астында түшүп кайра чыккан алгачкы кыргыз.
- Төштүк жер астына түшүп, ал жердеги каардуу, залым хан Көк дөөнү жана анын жан-жөөкөрлөрүн жеңип, баатыр кул Конокбайды ал жакка хан кылып, элдик демократияны орнотот.
- Төштүк менен анын минген аты Чалкуйруктун биримдиги кыргыз эпикалык мурастарындагы ат жана адам философиясын, педагогикасын тереңдетет.
- Төштүктүн инсандык сапаттары: баатырдыгы, кайрымдуулугу, тайманбастыгы, боорукерлиги, бир туугандарына күйүмдүүлүгү, душмандарды аябастыгы, достукка бекемдиги, адамгерчиликтүүлүгү, сабырдуулугу, чыдамдуулугу, көтөрүмдүүлүгү, өжөрдүгү ж.б.

Чалкуйрук. Эр Төштүктүн минген аты. Анын образы жалпы эле түрк-монгол эпосторундагы баатырдын атынын образы менен байланышат. Манастын Аккуласы, Төштүктүн Чалкуйругу, Алмамбеттин Сараласы, Бакайдын Көктулпары, Чубактын Көкаласы, Сыргактын Көкчебичи,

Ажыбайдын Карткүрөңү, Коңурбайдын Алкарасы, Кошойдун Тайторусу, Күлчоронун Суркоёну, Көкчөнүн Көкаласы, Көкөтайдын Мааникери, Жолойдун Ачбууданы, Рустамдын Ракши, Көкүлдүн Керкулуну, Курманбектин Телторусу, Семетейдин Тайторусу фольклордогу адам жана жылкы биримдигин көрсөтүп турат. «Эпикалык чыгармалардагы баатыр менен тулпар аттын образынын дайыма тизгинделип чогуу жүрүшү, сүрөттөлүшү, бул эки образдын ортосундагы байыртадан келе жаткан ажырагыс «кош бирдиктүү байланышты» туюндурат. Айрыкча, баатырдын келбетин, калыстыгын, сүрдүүлүгүн, кыскасы, жандан башкача касиеттерин сүрөттөгөн учурда тулпардын образында андан эч качан кем сүрөттөлгөн эмес. Анткени, баатыр ошол күлүк, «адамдай акылдуу, күчтүү тулпары менен баатыр [210, 20]».

Чалкуйрук кээде Төштүктү «Эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок» деп жемелейт, анын тилин албай кырсыкка кабылганда «Сүйлөп айтсаң сөз албас, шүмшүккө башым не коштум» деп өзүнө-өзү бушайман болот.

Эр Төштүк жер астында түшүп кетерде жары Кенжеге күйөөсү Төштүктү Чалкуйрукка табыштап, «Уктаганда ойготкун, ыйлаганда соороткун, билбегенин билгизгин, туйбаганын туйгузгун, өлгөн жанды тиргизгин» деп айтышы эле ага берилген баанын, ишенимдин өтө жогорулугун айгинелейт. Айбанаттар менен «сүйлөшүү» түрк элдеринин фольклорунда кеңири жолугат. Мугалим ага төмөнкү мисалдарды келтирсе болот: «Манас» жана «Эр Төштүк» эпосторундагы Төштүктүн аты Чалкуйрук, башкырлардын «Заятулак жана Хыхуылу» элдик жомокторундагы Заятулактын аты Хыхуылу, башкырлардын «Кара жоргосундагы» тулпар, калмактардын «Жангар» эпосундагы Аранзал жана Оңоло, казактардын «Кобланды баатырындагы» Тайбурыл, тувалыктардын «Бокту Кириш жана Бора Шээлей» чыгармасындагы Аян кула, «Алдай Буучу» эпосундагы тулпар. Алар адамдар менен кадимки адамдардай сүйлөшөт, акыл айтат, коркунучтун алдын ала, баатыр жол таппай

калганда алар тунгуюктан жол таап берет. Ал эпосто сүрөттөлгөн боюнча «адамдан эстүү жаныбар», «ач айкырык, туу болсо, асман жарган чуу болсо, чындап кырсык урбаса, балаа курчап турбаса, мингенин жоого алдырбайт», «басканынан чаң чыккан, дүбүртүнөн жан чыккан», «жейрен кууса секиртпей», «кырк кулак казан алууга, сууга кирген».

*Айбандан эстүү жаныбар,
Кыл куйруктун асылы.
Суу түбүндө казанды
Намыз алып тиштеген,
Бул намызын алганда,
Ай туяк деп сабылган,
Сени алгыча мени алсын,-
Деп ошондо Эр Төштүк,
Канатым деп жалынган[129, 50].*

Мына ушул эпикалык тулпар аттын бир үлгүсүн, баатырдын мифологиялык-архаикалык жаныбарынын образын ачууда мугалим эске алуучу нерселер:

- мифологиялык-архаикалык доордун өзгөчөлүктөрү;
- элдик эпикалык чыгармаларда тулпарлардын идеализацияланышы;
- эпикалык баатыр Эр Төштүктүн Чалкуйрук аты менен сүйлөшкөнүнүн этикалык-педагогикалык, гуманисттик сабактары;
- Чалкуйрукту сүрөттөөдө колдонулган поэтикалык каражаттар;
- кыргыздардын ат культу жана Чалкуйрук;
- жылкынын кыргыз турмушундагы тотемдик ролу (*жылкы жылы, «жылкы мүнөз ж.б.»*);
- жылкыга байланыштуу элдик ишенимдер: *ат аркандаган арканды, чылбырды аттабайт; ат жабдыктары түнү сыртта калбайт; ат жабдыктарын босогого койбойт; ат жалына бут артпайт; ат тизгининин башын туюк кылбайт; ат тушоо менен атты урбайт; аттын моюнуна көз тийбесин деп көз мончок тагат; аттын*

моюнуна көз тийбесин деп тумар тагат; жылкы жылы туулган адам жылкы муздабайт; жылкыны көп сойгон кишинин колу калтырак болуп калат ж.б.

Эр Табылды. Бул каарман кыргыз элинин баатырларынын типтүү өкүлү. Калмактарга каршы күрөштүн башында турат. Анын образы кандайдыр бир тарыхый негизи бар сыяктанат. Аны үчүн мугалим төмөнкүдөй фактыларды келтирсе болот:

- Табылдынын Катаган уруусунан чыккандыгы айтылат. Ал эми бул уруу монголдордо Чыңгыз хандын убагында эле болгон, кийин монгол, казак, өзбек, кыргыз, кара калпак урууларына сиңип кеткен.
- Ысык-Көлдүн Тосор деген айылынын аты Эр Табылдынын калмак колун тоскону үчүн ушундай аталып калган делет.
- Эки-Нарын суусунун боюнча Эр Табылдыга байланыштуу бир топ жер-суу аттары аталып калган.
- Ысык-Көл облусунун Тоң районунун Кескен-Бел ашуусунун түбүнө ата-бабаларыбыз Эр Табылдыга эстелик орнотобуз деп анын урпактары эстелигин койгон.

Эр Табылдынын образын ачып берүүдө аны Манас, Жаныш, Байыш, Курманбек, Шырдакбек, Эр Солтоной ж.б. элин, жерин сырткы душмандардан коргогон баатырлардын катарында кароо керек. Ал жоокерчилик заман жараткан баатыр. Жөн гана бейпил күндөрдө анын журтуна Чалкалмак келип жылкысына тийип, олжолоп кетет, демек, ал өз малын тарттырып жибербөө үчүн күрөшөт. Анын максаты – элдин эркиндигин сактоо, көз каранды болуп калбоо үчүн күрөшүү. Бул окуя – өз доорунун муктаждыгынан улам келип чыккан тарыхый-турмуштук зарылчылык. Табылдыны жоокер кылып мезгил жаратты.

Окуучуларга баса түшүндүрө турган нерсе – Табылдынын жоокер болушунун мотиви басып алуучулукта эмес, баскынчылыкка каршы күрөшүүдө экендигинде. Табылды калмак менен кыргыз тынымсыз урушуп,

эки эл чабылып, чачылып, сөөк өчтү жоо болуп калганда ошол элдерди жараштыруу үчүн туулган.

Тексттен окуучулар Табылдыны мүнөздөгөн саптарды табат:

«жаагынан түк чыккан»;
«жалындап көздөн от чыккан»;
«бала жолборс өңдөнгөн»;
«ак жолборстой чамынган»;
«болот кылыч байланган»;
«бозум куштай айланган»;
«шилтегени албарстай»;
«ирмегени жолборстой» ж.б.

Мына ушул саптардын мааниси элестетилип, кеңири түшүндүрүлөт. Аны үчүн окуучуларга мисалы мындай суроолор берилет:

1. Жаагынан түк чыкканы кандай? Адамдын жаагынан түк чыгабы? Бул кишинин кандай учурдагы психологиялык абалын билдирет?
2. Жалындап көздөн от чыкканы эмнеси? Көздөн от чыгабы? Элестетип көргүлө: кимди, кандай сүрөттү элестеп жатасыңар? ж.б.

Жогорудай жол менен Эр Табылдынын баатырдык-патетикалык, мифтик-гиперболалык, идеалдаштырылган образын көрөбүз. Окуучулар эмне үчүн Эр Табылдыны мындай сүрөттөп жатканын түшүнөт. Себеби анын душманы Чалкалмак:

«жоодон качып көрбөгөн»;
«кишиге жолун бербеген»;
«Ак дөө менен күрөшкөн, алты күн удаа тирешкен»;
«нар өлтүрсө пул бербеген»;
«эр өлтүрсө кун бербеген»;
«куудай сакал агарткан»;
«кузгундай көзүн кызарткан»;
«куу байталын чапкылап жүргөн» ж.б. эпикалык алп.

Кыргыз эпосторунда эл тараптагы элдин сүйүктүү каарманы баатыр канчалык күчтүү, баатыр, тайманбас болсо, анын каршысындагы душманы андан өткөн баатыр, күчтүү, тайманбас, алардан өтүп айлакер, куу болот. Демек, баатырдын баатырдыгы өзүнөн өткөн душман менен күрөшүүсүндө сыналат. Ошон үчүн Чалкалмак өзү тийишип:

*Эр болсоң кууп келип көр,
Эрдигимди билип көр,
Баатыр болсоң, келип көр,
Бастырып бери жүрүп көр.
Балбан болсоң чалышып,
Бабаңдын күчүн билип көр, - деп жатпайбы.*

Эр Табылдынын образын жараткан сапаттары – анын өжөрдүгү, көктүгү, өз ишинен кайра тартпастыгы:

*Үч күндүк алыс кетсе да,
Калмакка жетпей калбаймын.
Кырк күнү кырда жүрсөм да,
Кыйналып чарчап талбаймын, –*

дейт ал Чалкалмак жылкыларын айдап кеткенден кийин.

Анын дагы бир сапаты – кандай гана иш кылбасын достору менен кеңешүү, пикирлешип, «жети өлчөп, бир кесиши». Ар дайым катаган уруусун жыйнап, алардын ичиндеги акылмандардын, кеңешчилердин, аксакалдардын кебин угат, ошол аркылуу жеңишке жетишет, өзүнүн эрктик, мүнөздүк сапаттарын калыптайт.

*Айланайын, кырк досум,
Кыркың бирдей жолдошум,
Элдияр, Эрмек баатырлар,
Эмчектеш болгон жолборсум.
Эриктим деп жүрчү элен,
Эми сага жол болсун, –*

деп согушка жалгыз аттанбай Элдияр менен Эрмекке ишенет.

Атасы Эрменканга аш берүү үчүн ал аштын каадасын уюштуруу, конок чакыруу маселелерде Уста деген карыя баш болгон айыл жакшыларынын сөзүнө кулак түрөт, алардын айтканын аткарат. Мындан анын ата уулу гана эмес, эл уулу экендигин да көрөбүз. Ашта байгеге атын орто жолдон кошуп ийген Кудайназардын Алтыбай баштаган балдарынын «оюндан чыгарылышы» да көпчүлүк менен кеңешилип аткарылат.

Анын согуш сырын билген чоң стратег жана тактик экендигин мындан байкабыз:

*Ок, дарыны мол алып,
Озунуп мурда жол чалып,
Чалкалмакты талкалап,
Келебиз калың олжо алып.
Капчыгайга салалык,
Кара кыр ашып баралык,
Карышкыр жүрбөс мөңгүдөн,
Карап дүрбү салалык,
Дөөгүрсүгөн калмакты
Көңтөрө сайып алалык.
Аксарбашыл алыңар,
Ай туякка чалыңар,
Арбакка атап мал союп,
Азык кылып алыңар.
Айланайын, кырк бөрү,
Атаңдын көрү калмактын
Аркасынан барыңар.*

Бул - жоокерчилик замандары эр-жигиттин негизги белгиси. Ал кезде кырк жигит баштаган баатырдын милдети жоону талкалоо, алардын ташталканын чыгаруу гана эмес, өзү тараптан мүмкүн болушунча өлүмдү азайтуу. Өз кошунун кези келгенде өргүтүп коюп, өзү күндөп-түндөп чалгында жүрөт. Ошон үчүн да эл жоокерлердин башчылыгына сынчы таап

берген 60 уулдун мыктысы Табылдыны тандашат. Кийин Табылды өлдү дегенди угуп, жалпы катаган элинин кабыргасы кайышып, журт башчысын жоктоп аза күтүп калса, анын тирүү келгенин укканда аттуусунун жөөсү озуп, баласынан карысы озуп, зор кубанычка батат.

Табылды жетим-жесирге карамдуу, кайрымдуу, адилет башкаруучу, ал башкаруучу кандай болушу керектигин көрсөткөн элдин мүдөөсү, тилеги, идеясы.

*Жесир катын бар болсо,
Жетимиштен кой берди.
Жетим бала бар болсо,
Жети саан уй берди.
Эл ичинде кедейге,
Эки бооз бээ берди.
Эси кеткен кемпирге,
Эки нарча төө берди, –*

деп анын берешендиги, жоомарттыгы, кайрымдуулугу элдик педагогиканын үлгүлүү образы катары муундан муунга өтүп келген.

Эр Табылдынын окуучулар туура түшүнүп талдап көрө турган жагы – анын достукка бекемдиги. Муну Элдияр, Эрмек менен мамилесин окуучулар тексттен талдап үйрөнүшөт жана ошол достук мамиле кандай кырдаал-шарттарда ачылгандыгын, анын натыйжасында каармандар эмнеге жетишкендигин изилдешет.

Чалкалмак. Адатта, бир оң каарман (образ), терс каарман (образ) деп бөлүп келгенбиз. Кийинки учурда мындай бөлүштүрүүгө каршы чыккандар көбөйдү: оң каармандын да терс жактары, терс каармандын да оң жактары болот дешүүдө. Биздин оюбузча, кыргыз элинин кенже эпосторуна бул туура келбейт, каармандар жалаң оң, же жалаң терс болушат. Ушул аспектиден караганда Чалкалмак – бул терс каарман. Окуучуларга адегенде бул образды талдоонун алдынан «Чалкалмак» деген сөздүн лексикалык маанисин түшүндүрүп алганыбыз жөндүү. «Чал» – кары киши, эгер нарктуу,

барктуу болсо «карыя», «аксакал» делет, ал эми баркы жок, кадыры анча эмес, жөн эле жашы улуу кишини «чал» дешет, жаштар «эй, чал» деп андай кишиге теңтуш болуп алат. Алар эми «калмак» бул этникалык биримдик, эл, ал кыргыз, казак ж.б. Борбордук Азиядагы элдер менен XVII–XVIII кылымда согуш жүргүзгөн. Демек, Чалкалмак деген адамдын азан чакыргандагы аты эмес, ага кыргыздар тарабынан берилген ылакап ат сыяктанат. Чалкалмак Карабоз менен бургутуп, артынан чаңын дыргытып, кең Нарынды бойлоп, ар түрдүү акыл ойлоп, адыр менен өрөөндү аралап чаап жойлоп, таңдын эресереде Табылдынын айлына келип калды. Чалкалмак тегерете карап барсамбы? – деп санап, айылды үстү кашаттан Табылдыны «барсыңбы» деп кабар салып айткан сөзү:

*«Эр Табылды сенсиңби,
Элимде эр жок дейсиңби?
Ээн жаткан жылкыңды
Ээлеп алдым билдиңби?
Эрманканда өчүмдү,
Эми алдым, балам, көрдүңбү?
Эсиңе салдым далайды,
Эр экен абам дейсиңби,
Хан Табылды сенсиңби?
Калкымда эр жок дейсиңби?
Калың кара жылкыңды,
Калтырбай алдым, билдиңби?
Кармаша албай калдым деп,
Кайгырып бушман жейсиңби?
Же калкынды жыйнап мага келип,
Кармашуучу эрсиңби?
Өрүштөн жылкың алдырып,
Өлүк бала жатпай кал,
Жайыттан жылкың алдырып,*

Жаман бала жатпай кал!

Мына ушул алгачкы «таанышуудан» эле Чалкалмактын тынч жаткан элге бүлүк салганын, жаш жигитке тийиштик кылганын, эрегишкен арам ой адам экендигин көрөбүз.

Чалкалмак согушууда адилетсиз, мисалы, Табылды ооруп жаткан кезде кол салат, кол салар алдынан катагандардын мингич аттарын айдап кетет. Элин кыйнап, зордоп согушка салат. Өзү үңкүрдө бекинип жатып, Табылдын алдап колго түшүрүү максатында күндө жүздөн аскерин чубатып отуруп, жети жүз жигитинен ажырайт.

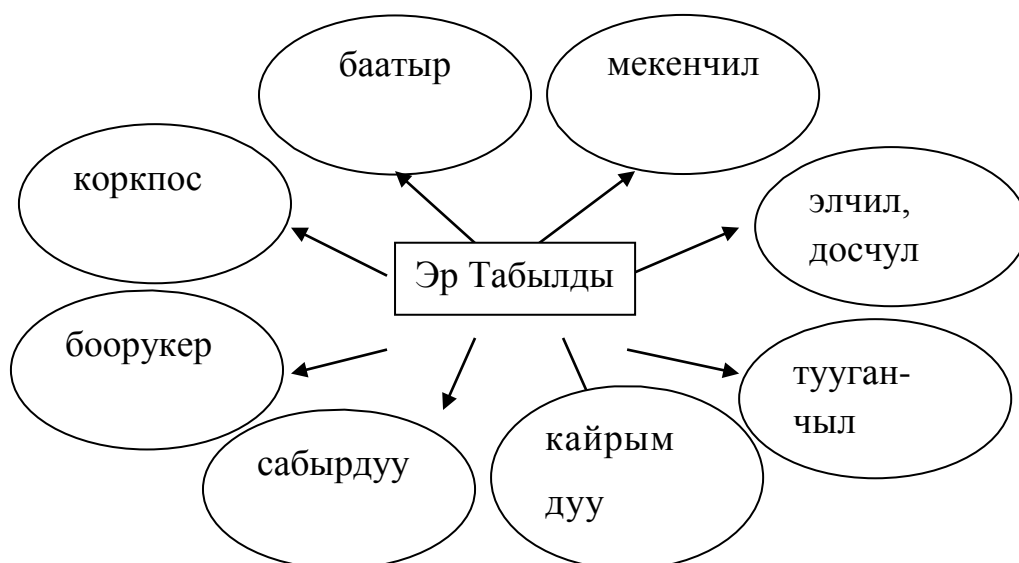
«Элчиге өлүм жок» деген накыл сөзгө каршы чыгып, кыргыздан барган элчини уруп-сабап, кордоп, согушту улантууга шыкак берет. Табылдын, а түгүл өз кызы Торкобектин калмак-кыргыз калкын жараштыруу аракеттерин колдобойт, колдомок турган алардын сөзүн укпайт.

«Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири - Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Торкобектин эпоско кириши А.Тыныбековдун жеке чыгармачылык өнөрканасынын жемиши болуп саналат» [148, 408].

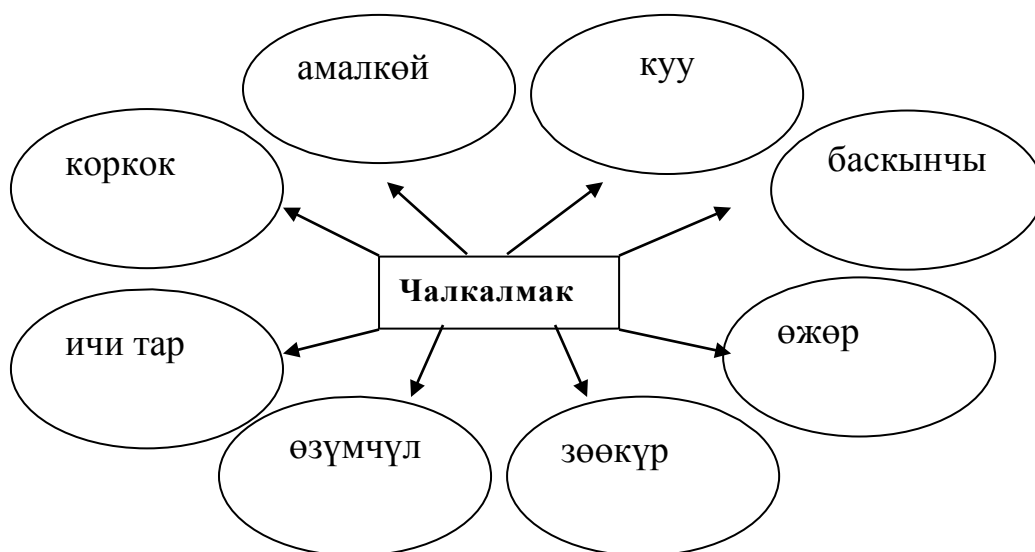
«Эр Табылды» эпосундагы образдарды окутууда биз окуучуларга каармандардын мүнөздүк-эргтик белгилерин сыпаттоо класстер түздүрдүк.

Сүрөт 2.2.1. - «Эр Табылды» эпосундагы башкы каармандар

Сүрөт 2.2.2. – «Эр Табылды» эпосундагы Эр Табылдынын мүнөздүк-эрктик сапаттары

Сүрөт 2.2.3. – «Эр Табылды» эпосундагы Чалкалмактын мүнөздүк-эрктик сапаттары

Жогорудагы таблицалар менен иштөөнүн жолдору:

- Каармандардын негизги сапаттык белгилерин ачып көрсөтүү

- Сапаттык белгилерди тактоо, тастыктоо үчүн тексттен мисалдарды табуу.
- Каармандардын сапаттык белгилерин салыштыруу.

Образдарды талдоодо окуучулар кыргыз элинин педагогикалык түшүнүгүндө оң жана терс сапаттар деп кайсылар аталарын билүү керек. О.Кожогулов адеп-ахлактык түшүнүктөрдү үч бөлүмгө бөлүп карайт [134, 120].

Таблица 2.2.4. – Адептик түшүнүктөрдүн типтүү, жалпылаштырылган бөлүмдөрү

Адам баласынын ички дүйнөсү	Турмуш жана адам заттын жасаган иштери, милдеттери	Адамдын терс сапаттары
Ички дүйнөнүн тазалыгы Акыл-эс жана жөндөмдүүлүк, адамкерчилик жана ниет Чындык, адилеттүүлүк жана калыстык Ыйман, уят жана аманат Адеп-ахлактуулук жана ырайымдуулук Сабырдуулук, оор басырыктуулук жана жөнөкөйлүк Боорукерлик,	Адамдын ички дүйнөсү менен жасаган иштеринин байланышы Ден-соолук жана тазалык Турмушка туура көз караш, жашоо жана убадага бек туруу турмушта убакыттын ролу турмуш-күрөш, өзү менен күрөшүү жана өзүн башкаруу Турмушта адамдын тилинин, сөзүнүн ролу Турмушта ынтымактын ролу Үй-бүлө жана аны куруу Ата-эне, анын балдары жана милдеттери Турмушта тарбиянын ролу Бир туугандардын бири-биринин алдындагы милдеттери Тууган-туушкандардын,	<i>Жалкоолук, жеңил оокат жана коррупция Баңги заттарды колдонуу, арак ичүү жана тамеки чегүү; Чыр-чатак жана адамга жамандык кылуу; Өзүнө жогору баа берүү, бой көтөрүү жана көпкөндүк; Адамды</i>

кайрымдуулук жана жакшылык; Пейил, кичи пейилдүүлүк Напси, ынсап жана ысырап Адамдын көңүлү Адамдын эрки жана чечкиндүүлүк.	кошуналардын, жолдоштордун өз ара милдеттери жана достук Эмгек-турмуштун негизи Адамдын турмушунда билимдин, илимдин ролу жана талант Бакыт жана адамдын баркы Кызмат, бийлик жана жоопкерчилик Адамдын турмушунун аң сезимине жана жасаган иштерине таасир этиши Адамдын акыл-эсинин, сезиминин өсүшү жана мамлекеттүүлүк.	<i>басмырлоо жана кемсинтүү; Кишилердин башка дагы ар түрдүү туура эмес сапаттары.</i>
---	---	--

Булар - жалпы эле адамзат коомуна тиешелүү, ал коомдогу адамдардын диний ишенимине, расасына, жашаган дооруна карабай бөлүштүрүлгөн адептик сапаттардын классификациясы. Муну Эр Табылды жашаган доорго жана Эр Төштүктүн мезгилине жараша конкреттештирип алууга болот. Окуучулар ушул таблицадагы оң-терс адамдык сапаттарды критерий кылып, чыгармадагы каармандарга баа беришет.

2.3. Адабият окуу курсунда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун үйрөнүү процессинде окуучулардын этномаданий, этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу

Азыркы мектепте окутулуучу бардык эле окуу предметтеринин башкы милдети – окуучуларды турмушка, жашоого даярдоо, аларды компетенттүү кылып чыгаруу. Компетенттүүлүк түшүнүгү кыргыз педагогикасында өзү ар түрдүү каралып жүрөт. Алардын айрымдары менен таанышып чыгалы. Мисалы, А.Алимбеков компетенттүүлүктүн

этномаданий түрү тууралуу сөз кылып, «...азыркыга чейин мектеп окуучусунун «Этномаданий компетенттүүлүгү» деген түшүнүктүн маани-маңызы, мазмундук түзүмү айкындалып иштелип чыга элек. Биздин оюбузча, «Этномаданий компетенттүүлүк» – бул тарыхый эс-тутуму, инсандык нарк-нускасы жетик, өз улутунун рухий дөөлөттөрүнө сыйчыл мамилеси, аны өздөштүрүү дымагы жогору, өзүн өткөн менен келечекти туташтырып туруучу көпүрө катары даярдоого карата сезим-туйгулары, жүрүм-туруму менен айырмаланган окуучунун инсандык сапаттарынын көрсөткүчтөрү» деп келип, анын компоненттери катары когнитивдик (таанымдык), көз караштык дөөлөттүк, жүрүм-турумдук деп үчкө бөлүп карайт [28, 26]. Алардын ар бирине мындай мүнөздөмө берет:

Когнитивдик (таанымдык) компонент. Когнитивдик (таанымдык) компонент окуучулардын этномаданий идеяларга жана идеалдарга негизделген түшүнүктөрүнүн, билимдеринин өнүгүш деңгээлин мүнөздөйт. Ал окуучуда төмөнкүдөй сапаттардын калыптанышын талап этет:

- өз үй-бүлөсүнүн генеологиясын (жети ата), тарыхын, ата-бабаларынын мекенди, улутту өнүктүрүүдөгү өрнөктүү иштерин жеткилең билүү;
- эне тилинин дараметин оозеки жана жазуу кебинде жеткилең колдоно алуу;
- Ата Мекенинин, өз элинин тарыхый жактан өнүгүшүнүн бардык этаптарын жакшы билүү;
- этникалык маданиятка, этнографияга, фольклорго тиешелүү түйүндүү түшүнүктөрдүн маанисин, адептик-ыймандык көтөргөн жүгүн билүү;
- күндөлүк турмушта кеңири колдонулуп келе жаткан каада-салттардын, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдүн, түшүнүктөрдүн дурус-буруш жактарын туура аңдап, айырмалай билүү;
- элдин тарыхый-маданий тажрыйбасы, адептик-этикалык салттары жөнүндө жетиштүү билимге ээ болуу;

- элдик оозеки чыгармаларды бир гана көркөм сөз үлгүсү эмес, өткөндөн калган осуят-насыяттардын казынасы катары түшүнүү жана талдай билүү;
- кичинекей кыргыз калкынын башка журтка акырындап сиңип жок болуп кетпей, эл-журт катары сакталып калышында, анын улуттук аң-сезиминин кыйын мезгилинде өчпөй, жанып турушундагы «Манастын» ордун, маанисин билүү;
- мекенчил болуунун түпкү маани-маңызын түшүнүү менен бирдикте «улуттук «менменсинүү», «толеранттуулук» сыяктуу түшүнүктөрдүн айырмалуу жактарын жеткилең аңдоо.

Көз караштык дөөлөттүк компонент. Көз караштык дөөлөттүк компонент окуучулардын этномаданий дөөлөттөргө карата көз караштарын, ишенимдерин, ынанымдарын мүнөздөйт:

- ата мекен жана аны түзгөн тарых, эне тил, маданият, санжыра, элдик өнөр сыяктуу дөөлөттөр менен өзүнүн ортосундагы ажырагыс биримдикти, байланышты тереңдетүүгө, өркүндөтүүгө тынымсыз умтулуу;
- өз элинин рухий-маданий мурастары менен сыймыктануу;
- элдик өрнөктүү каада-салт, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдү урматтоо, барктоо, аларды өзүнүн жашоо-турмушунун эреже-мыйзамына айландырууга умтулуу;
- элдик адептик жана руханий-ыймандык нарк-дөөлөттөрдү сактоого, окуп-үйрөнүүгө, иликтеп-изилдөөгө жана жайылтууга ынтызар болуу;
- элдин рухий асыл нарктары аркылуу өзүн өзү көрүү, өзүн өзү таануу, өзүн өзү баалоо, өзүн өзү тарбиялоого карата чыныгы ыклас;
- өз элинин, мамлекетинин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр үчүн тарыхый жоопкерчиликти туюу.

Жүрүм-турумдук компонент.

- муундар аралык руханий-ыймандык жана маданий-тарыхый уланмалуулукту бекемдөөгө, Ата Мекен тарыхын, эне тилди, элдик салттарды сактоого изгилик жана күйүмдүүлүк;
- улуттук ыйык дөөлөттөрдү жана символдорду сыйлоо, коомго жана мамлекетке жан аябай татыктуу кызмат кылууга чын ыкластуу иш-аракет;
- «Манас» эпосун жана анын мазмунуна ширетилген даанышман осуят-насыяттарды, инсандык өрнөктөрдү окуп-үйрөнүп, өздөштүрүүгө карата жигердүү аракет;
- Ата Мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбалардын калыптангандыгы;
- Ата Журттун гүлдөп-өнүгүүсү, мекендештеринин бейпил, жыргал турмушу үчүн патриоттук иш-аракеттердин субъекти катары социалдык активдүүлүгү;
- «Этноцентризм» илдеттеринен четте болуу, чыдамкайлык, кечиримдүүлүк, башка улуттун өкүлдөрү менен мунасада жашай билүү, ар кандай кырдаалда өзүнүн эмоционалдык маанайын башкара билүү» [28, 26].

Жогоруда окумуштуу элдик оозеки чыгармаларда, «Манас» эпосун окуп-үйрөнүү, андагы элдик идеяларды өзүнө синдирүү тууралуу айтып жатканын толугу менен кенже эпосторго, анын ичинде «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторуна таандык деп айтсак болот.

Ал эми С.Рысбаев кыргыз адабияты сабактарында окуучулар ээ болуучу предметтик компетенттүүлүктөр деп төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

Адабий-теориялык компетенттүүлүктөр:

- элибиздин оозеки чыгармачылыгынан: баатырдык дастандары, лиро-эпикалык поэмалары, табышмактары, жомоктору, уламыштары, макал-ылакаптары, элдик ырлары, термелери тууралуу;
- акындар поэзиясынан: андагы дидактикалык поэзиянын мыкты үлгүлөрү, алардын мазмуну, тарбия-таалим идеялары тууралуу;
- профессионал жазма адабиятыбыздын эң мыкты үлгүлөрүнөн болгон аңгемелер, тамсилдер, поэзиялык чыгармалар, романдар, драмалар, эсселер ж.б. жөнүндөгү мазмундук-тематикалык билимдерге ээ болуу.

Маданий компетенттүүлүктөр:

- адабий чыгармалардын идеялык-тематикалык табияты, образдар системасы аркылуу элдин жан дүйнөсүн, философиясын, улуттук психологиясын, эстетикалык-нравалык идеалдарын, менталитетин үйрөнүү, алар аркылуу чыгармадагы көркөм образдын негизинде ала турган тарбиялык таасирин талдай билүүгө машыгуу.

Когнитивдик (т.а. таанып-билүүчүлүк) компетенттүүлүктөр:

- адабий чыгарманын сюжети аркылуу элдин өткөн турмушун таанып-билүү;
- адабий чыгарманын бай мазмуну аркылуу элдин салт-санаасын таанып-билүү;
- каармандар, алардын образдары аркылуу тарыхый инсандарын таанып-билүү;
- идеялык мааниси аркылуу элдин дүйнөгө болгон көз карашын, келечек идеалдарын таанып-билүү;
- адабий чыгарманын тили аркылуу элдик тилди, анын маани-мазмунун, корун, байлыгын, анын өнүгүү, калыптануу жолун ж.б. таанып билүү [235, 20].

А.Муратовдун пикири мындай: «Компетенттүүлүк кандайдыр бир тармакта, чөйрөдө белгилүү бир натыйжага жетишүү, кадыр-баркка ээ болуу, кимдир-бирөөнүн кесиптик чеберчилигинин, жетишкендигинин көрсөткүчү.

Компетенттүүлүк – бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик (функционалдык) абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, тажрыйба топтогондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана алардын кандайча колдонору аныкталат. Компетенттүүлүк бул натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору.

Компетенттүүлүк: «предметтик тармактардагы конкреттүү аракеттерди эффективдүү аткарууга жөндөмдүү болуунун өзгөчө жолу (Дж.Равен, англис психологу)».

И.А.Зимняя компетенттүүлүктү төмөнкүчө карайт: «Адамдын социалдык-профессионалдык турмуштук ишмердүүлүгүндө интеллектуалдык жана инсандык тажрыйбасына алып келүүчү негизги билими.»

Ал «сапаттын белгиси болуп, ишмердүүлүктүн конкреттүү тармагында таасир этүүнү талап кылат», «окуучунун болгон инсандык сапаттары жана белгилүү бир тармактагы ишмердүүлүк боюнча минималдык тажрыйбасы», т.а. «окуучулардын белгилүү даражада компетенцияга ээ болуусу» [А.В.Хуторской].

«Адистин белгилүү даражадагы билимге жана тажрыйбага ээ болуу деңгээли гана эмес, аларды профессионалдык кызматында керектүү учурда ишке киргизе алуусу» [Э.Ф.Зеера].

«Инсандын өзүн өзү иштетүү (реализациялоо) үчүн, тарбиялануучунун бул дүйнөдөн өзүн табуусу үчүн билимдин, ык-машыгуулардын жашап турушунун жолу» [В.В.Сериков].

Вольф-Дитрих Веблер жогорку окуу жайларынын дидактикасы боюнча эмгегинде персоналдардын компетенттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн сегиз чөйрөсүн көрсөтөт:

- Пландаштыруудагы компетенттүүлүк;
- Методдордогу компетенттүүлүк;
- Кеңеш берүүдөгү, акыл айтуудагы компетенттүүлүк;
- Адистик компетенттүүлүк;
- Медиялык компетенттүүлүк;
- Экзамендик компетенттүүлүк;
- Баалоочулук компетенттүүлүк;
- Контекстуалдык компетенттүүлүк.

Ал эми психологияда компетенттүүлүктү педагогикалык ишмердүүлүктөгү билим, билгичтик, ык-машыгууларды камтыган түшүнүк деген пикир (А.Н.Журавлев, Н.Ф.Талызина, Р.К.Шакуров, А.И.Шербаков ж.б.) дале үстөмдүк кылып келет.

Компетенттүүлүктүн үч компоненти:

- Тилдик (максаты – коммуникативдик компетенттүүлүк).
- Жалпы илимий, же жалпы адистик (максаты – жалпы илимий, жалпы адистик компетенттүүлүк).
- Адаптациялык (максаты – адаптациялоо, б.а. үйрөтүү, көнүктүрүү, ыңгайлаштыруу).

Биздин оюбузча, компетенттүүлүк дидактикада педагогикалык ишмердүүлүктүн үзүрүн көрсөтүүнүн бир чен-өлчөмү катары кабыл алына баштады. Мурда билим алуучулук, билим берүүчүлүк мамиленин ордуна келген компетенттүүлүк окуу процессинде балдардын билим алуусу, алардын билим топтоосу менен гана чектелбейт, аларды колдоно билүүгө жетишүүсү менен байланышат. Азыр компетенттүүлүк көп өлкөлөрдө, мисалы, Орусияда жалпы мамлекеттик, федералдык стандарттарда борбордук, түйүндүү маселелердин бирине көтөрүлүп чыкты.

Компетенттүү мамиле кылуу бул коом талап кылган билим берүү ишмердүүлүгүнө ылайык таанып билүүнүн жана аны ишке ашыруунун өзгөчө формасы. Бул мамиле орус педагог-дидактарында (М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер, В.В.Краевский, Г.П.Шедровицкий, В.В.Давыдов ж.б.) мурда эле көтөрүлүп келген. Мисалы, адабиятты окутууда окуучуларга билим, ык-машыгуу, көндүмдөрдү берүү керек, дал ошол нерсе алардын адабий-теориялык компетенттүүлүгүн негиздейт. Ошондой компетенттүүлүккө ээ болгон мектеп бүтүрүүчүсү ар кандай адабий чыгармаларды түшүнүү, талдоо, интерпретациялоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп гана калбастан, чыгармадан алган эстетикалык, катарсистик, этикалык байлыктарды жеке турмушунда колдоно билүүгө жетишет [199, 61-63]».

Ал эми бул багытта М.ХМанликованын орус тилин, адабиятын окутуунун методикасы боюнча жазылган эмгектери бар. Биринчи эмгегинде орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасынын улуттук маданий аспектилерин; кыргыз мектептеринде орус тил курсунун этномаданий лексикасы жана офоризмдери; окуучулардын этномаданий деңгээлдерин жана мүнөздөрүн аныктоонун методикасы; этномаданий компетенцияны калыптандыруунун методикалык жолдору каралган. [175]

Экинчи эмгегинде этномаданиятка киришүү жана ага карата орус тилин жана адабиятын окутуунун методикасын оптималдаштыруу үчүн мүмкүндүктөрү, этномаданий лексикография орус тили жана адабиятын окутуунун негизи катарында, этномаданий сөздүктү окутуу максатында иштеп чыгуунун теориясы жана практикасы өндүү проблемалар илимий жактан жалпылаштырылган. [176]

Жогорудагы пикирлерге таянып жана алардын ойлорун жалпылап, жыйынтыктап келип, өзүбүздүн тажрыйбаларга негизденип, кыргыз адабияты сабагында ишке ашыруучу компетенттүүлүктөрдүн компоненттерин иштеп чыктык жана аны төмөнкү таблицада көрсөттүк.

Сүрөт 2.3.1. – Кыргыз адабияты сабагында ишке ашырылуучу компетенттүүлүктүн компоненттери

Ошентип, адабиятты окутуудагы компетенттүүлүктөрдүн компоненттери бири-бири менен тыгыз байланышкан, жалпы эле мугалим – окуучу ишмердүүлүгүндө ишке ашуучу процесс экендигин белгилей кетмекчибиз.

«Этномаданий компетенттүүлүк» «этнос» – «эл», «улут» жана «маданият» деген сөздөрдүн кошулушунан турат, демек, элдин маданияты.

Ал эми элдин маданияты бир элдин узак кылымдар бою жаратып, муундан муунга өткөзүп келген мурасы. Ал баштапкы табигый туруш-турпатынан жакшыртылат, эл тарабынан кайра-кайра иштелип, күнүмдүк жашоодо пайдаланууга ылайыкталат. Маданият – эне тилде, улуттун көркөм өнөрүнүн бардык тармактарында (сөз өнөрү, устачылык, узчулук, сүрөтчүлүк, айтуучулук, манасчылык, күүчүлүк, ырчылык, дастанчылык ж.б.), салт-санаада, жүрүш-турушта сакталган көп жактуу феномен. Маданияты болбосо эл болбойт, мына ошол этникалык маданият улутту улут, элди эл кылып турат. Андыктан өсүп келе жаткан муун өзүнүн улутунун маданиятын үйрөнө билиши, анын дагы кийинки муундарга өткөрүп бериши керек. Элди туура түшүнүү, элди сыйлоо, өз улутунун асыл нарктарын баалоо үчүн адабий чыгарманы маданият таануу багытында үйрөтүүгө тийишпиз. Кыргыздарды руханий дөөлөттөрү болгон кыргыз тили, үрп-адаттары, салттары, тутунган дини, элдик ишенимдери жана тыйымдары, элдик оозеки чыгармачылыгы, табыпчылыгы, көркөм өнөрү, элдик эмпирикалык билимдери жана тажрыйбалары, майрамдары жана оюн-зооктору кыргыз этносунун өз психологиясына, философиясына, педагогикасына, менталитетине, климаттык жана географиялык шарттарына карата тандап алган руханий дөөлөттөрү экендигин билүүгө жана окуучуларга жеткирүүгө милдеткербиз.

Булардын баары келип-келип кыргыздардын улут катары аалам жана ошол ааламдагы адам тууралуу түшүнүктөрүнүн образдуу чагылдырылышы, өзүнчө бир модели.

Мына ошолордун бири айтуучулук өнөрү. «Эр Төштүк» эпосун үйрөтүүдө анын айтуучусу С.Каралаев жана «Эр Табылды» эпосун окутууда анын айтуучусу А.Тыныбековдун чыгармачылыгы тууралуу түшүнүк бере кетүү зарыл. Мисалы, «Кыргыз адабияты. Маалыматтама» деген китептин [200, 202-203] негизинде мындай таблица түзүлдү:

Таблица 2.3.1– «Эр Төштүк» эпосунун айтуучусу С.Каралаев тууралуу маалымат

САЯКБАЙ КАРАЛА УУЛУ(1894 – 1971)

Ысык-Көлдүн Тоң районунун Семиз-Бел айылында 1894-жылы туулган. Ага сөз кунун алгач сездирип, таасирин тийгизген Дакиш чоң энеси эле, бул киши «Манасты» кара сөз түрүндө айтып берген. 1916-жылдары Семиз-Белден Орто-Токойго келе жатып жомоктун каармандары менен кездешкенин, Каныкейдин колунан даам татканын айтканы бар. Үркүндө алар да Кытайга качып, бирок ары аша албай Сары-Жаздын Көөлү деген жеринде калат. Эл кайтканда алар да келип, 1918-жылы кулакка малайлыкта жүргөндө Шагабутдинов деген кызыл аскер аны өздөрүнө кошуп алып, Кызыл Армиянын катарында совет бийлигин орнотуу үчүн Сибирде, Бухарада согушка катышкан. Ошол эле 1918-жылдан тартып «Манас» айта баштаган. 1921-жылдан он жылдай Каракол районундагы Маман, Ырдык айылдык кеңешинин башкармасы болуп иштеп турганда, 1924-жылы Үч-Кайнар айылынан Чоюке манасчы менен таанышып, анын өнөрүн өзүнө кабыл алган, Акылбекке шакирт болот, ошол кезде 1930-жылы Кыргыз АССРинин Эл агартуу комиссариатынын

Тил жана адабият институтуна кызматка чакырган жана ошол кезде андан "Манас" эпосун жазып алышкан. 1932-1937-жылдарда үчилтиктин 1-бөлүмү жазылып алынат (83830 сап). Андан кийин «Семетей», «Сейтек», «Кенен», «Алымсарык», «Кулансарык» бөлүмдөрү (бардыгы 500553 сап) жазылып алынган, айтып жатканы киного, пластинкаларга түшүрүлгөн. Аны 1936-жылы филармонияга манасчы катары ишке алышкан. Ал жерде 1954-жылга чейин иштейт. Жомокчунун айтуусунда «Төштүк» (1938), «Бүркүттөр» (1952), «Канаттуу куштар» (1955), «Эр Төштүк» (1956), «Делдеш баатыр» (1957), «Томор мерген» (1957) ж.б. китептер элге тараган.

Анын негизги китептери: Манас: Биринчи бөлүк I китеп, (С.Каралаев, С.Орозбаков, М.Мусулманкулов, ж.б. варианты боюнча). – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 302 б.; I том. 1958. – 301 б.; II том. 1959. – 317 б.; Семетей: «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү. 3 китеп. (С.Каралаев, Тоголок Молдо, Ш.Рысмендеевдин варианты боюнча). – Ф.: Кыргызмамбас, 1959. – 323 б.; Манас: Эпос. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 264 б.; Семетей: Эпос. – Ф.: Кыргызстан, 1987. – 286 б.

Ал 1938-жылдан СССР Жазуучулар союзунунун мүчөсү. 1939-жылдан Кыргыз ССРинин Эл артисти. Үч жолу «Эмгек Кызыл Туу» ордендери, «Ардак белгиси» медалы, Ардак грамоталар менен сыйланган.

1971-жылы Фрунзе шаарында каза болгон.

Таблица 2.3.2. – «Эр Төштүк» эпосунун айтуучусу С.Каралаев тууралуу пикирлер

«XX кылымдын Гомери», «Могикандардын акыркысы» (М.Ауэзов, жазуучу, аалым)

«Сакем «Манасты» айтып жатканда симфониялык оркестр сыяктанып, миң кубултуп, миң өзгөртүп, трагедиядан лирикага өтүп, бир заматтын ортосунда бирде ыйлап, бирде күлүп, бирде үшкүрүп,

бирде кайраттанып, бирде калкылдаган сан колдой дүбүрттөп, бирде мемиреген көлдөй тыптынч тынып, бирде суу, бирде шамал болуп дайрадай ташып турган. Саякбай Каралаев акын гана эмес, ал ошону менен бирге артист да, композитор да. Анын ар түркүн пластикасы, кыймыл динамикасы, анын ар бир образга жараша тапкан обондору кара сөзгө канат берип, таасирин алда канча күчөтөт» *(Ч.Айтматов, жазуучу).*

«Саякбай эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү туусу, эң бир улуу өкүлү. Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили»*(К.Жумалиев, казак академиги).*

«Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» *(С.А.Козин, орус академиги, монголтаануучу)*

«Мен кайсы бир жылы Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү бир айылда болуп калдым. Анан ошондо Каралаев түз эле көчөнүн ортосундагы аянтта күпүлдөй баштады. А угуучулар болсо кез келген жерге жамбаштап, кээ бири жүк машиналардын үстүндө, кээ бири атчан туруп угуп жатышты. Аңгыча кара булут каптап, добул жүрдү. Нөшөрлөгөн кара жамгыр урду. Каралаев «Манасты» аткаруусун токтоткон жок, эч бир адам кеткен жок. Бардыгы «Манасты» жамгыр астында угуп жатышты. Алар бүт бойдон манасчыга жан-дили менен берилип калган. Мен муну эч качан унутпайм» *(Ч.Айтматов «Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген» аттуу макаласынан).*

«Эр Төштүктө» С.Каралаев «...элде кара сөз формасында айтылып келген жомокту таң каларлык чеберчилик менен иштеп чыккан» *(К.Абакиров, кыргыз адабиятчысы) ж.б.*

Жогорудагы таблицалар сыяктуу эле «Эр Табылды» эпосунун айтуучусу А.Тыныбеков жана анын чыгармачылыгына баа берген пикирлерди, эскерүүлөрдү топтойбуз (*караңыз тиркеме №1*).

Бул таблицалар менен иштөөдөгү сөзүбүздүн багыты жана биз колдонгон методикалык ыкмалар төмөнкүдөй мазмунда жана багытта жүргүзүлдү:

1. Айтуучулардын өмүр баянындагы урунттуу учурлар.
2. Элдик кенже эпосту кимден (же кимдерден) үйрөнгөн, алар таалим алган устаттар.
3. Айтуучунун айтуучулук өзгөчөлүктөрү.
4. Айтуучунун өмүр баянын окуучуларга жеткирүү үчүн интернет материалдарын пайдалануу.
5. Айтуучулардын сүрөтүн, айтуу учурундагы манераларын, кыймыл-аракетин (С.Каралаев тууралуу «Манасчы», «Бакайдын жайыты», «Манас, Манас болгону», «Манастап» ураан чакырып...» ж.б. фильмдерден үзүндү көрсөтүү).
6. Адабияттардан окуучулар, ата-энелер менен бирге мугалим айтуучулар тууралуу мемуарларды, алар тууралуу пикирлерди жыйноо.

Ошентип сабактын бул бөлүгүнөн окуучулар кыргыз этномаданиятындагы айтуучу, анын таланты, эл турмушундагы айтуучулардын ролу, улуттук маданияттын байлыктарын элден алып элге жеткирүүдөгү алардын функциясы жөнүндө маалыматтарга ээ болот.

Элдик кенже эпосторду окуп-үйрөнүү процессинде бүгүнкү окуучулар кыргыз элинин үрп-адаты, салты, жөрөлгөлөрү, жашоо образы, менталитети менен да таанышат. Жар тандоо, куда түшүү, кыз оюндары, кыргыз көчү, узчулук, саяпкерлик, мүнүшкөрлүк, аскер оюндары, жоокерди тарбиялоо ж.б. улуттук традициялар гана эмес улуттук психологияны, улуттук рухту өздөштүрөт. Мында этномаданий билим берүү улуттун сырткы этнографиялык

белгилерин гана өздөштүрүү эмес, ошол улуттун ички белгилерин үйрөнүү экендигин мугалим эске алууга тийиш.

«Эр Табылды» эпосун өздөштүрүүдө окуучулар этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн эриш-аркак калыптандырат. Аны үчүн текстти окуу процессинде азыркы балдар үчүн мааниси толук түшүнүлбөгөн сөздөр дептерлерге катары менен эмес, тематикалык принцип боюнча тизмектелет. Аларды биз төмөнкүдөй темаларга бөлүп жаздырдык.

Таблица 2.3.3. – «Эр Табылды» эпосундагы топонимдер

Жер-суу, уруу аттары жана алардын классификациясы:

- а) Ашуулардын аттары: Көк-Арт, Жаазы, Калмак-Ашуу.
- б) Шаарлардын аттары: Анжыян, Кашкар, Турпан.
- в) Суулардын аттары: Барскоон, Нарын, Кең-Суу, Кара-Суу, Кара-Каман
Үч-Нура, Кичи-Нарын.
- г) Жердин аттары: Тамга, Жыргалаң, Түп, Оргочор, Жети-Өгүз, Кара-Таш,
Балгарт, Боз-Дөбө, Кара-Кыр, Кара-Тоо, Ак-Терек.
- ж) Уруу аттары: Катаган, Найман, Калмак, Кытай, Казак.

Таблица 2.3.4. – «Эр Табылды» эпосундагы турмуш-тиричиликке байланышкан түшүнүктөр

Турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөр жана алардын классификациясы:

- а) Идиш-аяктын аттары: киса (күмүш менен кооздолгон, жанга байлап жүрүүчү булгаары баштык);
- б) Буюмдар: чубалай көрпө (узун көрпө), мөөр (эн, белги), дорбо (атка жем берүүчү баштык), нокто, ак каңкы ээр, кыл канжыга тээк, желектүү найза
- в) Кийим-кечек түрлөрү: соору өтүк (жамбаштын үстү жак бөлүгүнө чейин

жете турган өтүк);
г) Кездемелердин аттары: алача (жибек кошулуп согулган ала-була кездеме), торко, макмал.

Таблица 2.3.5.. – «Эр Табылды» эпосундагы каада-салтка байланыштуу сөздөр

Каада-салтка байланыштуу сөздөр жана алардын классификациясы:

- а) Оюунун түрү: айчык (жарым ай формасындагы белги)
- б) Салт: аш берүү (өлгөн адамды эскерип ага арнап, элге тамак берүү салты)

Таблица 2.3.6. – «Эр Табылды» эпосундагы аскердик лексика

Аскердик-согуштук курал-жарактар:

чоюн баш – металлдан уютулуп жасалган оор курал;
айбалта – жарым ай формасында жасалган балта сыяктуу ашталган, душманын чаап жыгууга ылайыкталган курал;
ак бараң, бараң – ок атуучу мылтыктын түрү;
соот – октон, найзадан коргонуу үчүн майда темирден согулуп жасалган жоо кийими;
чопкут – найза өткөрбөс кийим;
жазайыл – майда топтуу (октуу) замбирек сыяктуу курал, оор мылтык;
чарайна – темир кийим;
туулган – темир баш кийим;
чочмор, же чокмор – башы оор, тоголок союл;
алма баш мылтык – мылтыктын түрү;
алаңгир – жаанын бир түрү;
сырбараң мылтык – мылтыктын түрү;

түпөктүү найза – найзанын түрү;
зунгу – курал;
саадак – жаанын жебеси.

Таблица 2.3.9. – «Эр Табылды» эпосундагы мифологиялык түшүнүктөр

Кайып – көзгө көрүнбөгөн, колдоочу жан;
Кызыр (Кыдыр) – адамды колдоочу олуя.

Таблица 2.3.7. – «Эр Табылды» эпосундагы музыкалык аспаптар

Доолбас – тегерек кылып ийилген тактайча алкактын бир бетине төө терисинен капталган барабан сыяктуу аспап (урушка чакырууда же уруштан элди жыйноодо кагылат.

Таблица 2.3.8. – «Эр Табылды» эпосундагы жылкылардын аттары

Кара боз – Чалкалмактын аты;
Арчатору – Табылдынын аты;
Көкчолок – Арчаторуну жайытка айдап жибергенде аргасыздан Табылды минген койчулардын аты.

Жогорудагыдай таблицаларды мындай тематикаларда окуучулар менен иштеп улантууга болот.

Айбанаттарга байланыштуу түшүнүктөр жана алардын классификациясы:

Жаныбарлардын аттары: жырткыч айбандар, канаттуулар.

Кесипке байланыштуу түшүнүктөр жана алардын классификациясы: жылкычылык, аңчылык, мүнүшкөрлүк, саяпкерлик.

Динге байланыштуу сөздөр жана алардын классификациясы;

Оюн-зооктун аттары жана алардын классификациясы;

Башкаруу, административдик бийликке байланыштуу сөздөр:

Адамдын, жылкынын сын-сапатын билдирүүчү накта улуттук колориттеги сөздөр.

Улуттук тамак-аштар, суусундуктар;

Идеомалар, фразеологизмдер ж.б.

Бул сөздөр менен иштөөдө мугалим жана окуучулар биримдикте «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн», «Манас» эпосунун сөздүгүн», К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн», К.Карасаевдин «Накыл сөздөр», «Өздөштүрүлгөн сөздөр», Ж.Мукамбаевдин «Диалектологиялык сөздүк» ж.б. китептерин пайдаланууга мүмкүн.

Мындай иштер окуучуларда сөздүктөр менен иштөө компетенттүүлүктөрүн да калыптандырат. Биз эксперимент жүргүзөр алдынан мугалимдердин 76 пайызы, окуучулардын 27 пайызы гана сөздүктөрдү туура пайдалана алары белгилүү болгон.

Этномаданий сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелөө ишмердүүлүгү аркылуу төмөнкүдөй максаттар ишке ашырылат:

- кыргыз элинин байыркы замандагы жана жоокерчилик мезгилиндеги эл турмушуна тереңирээк көз сала билүү;
- окуучулардын тилдик запасында жок, алар үчүн жаңы сөздөрдү өздөштүрүү;
- каармандын портретин, образын ачуу;
- ар кандай тексттин көркөмдүгүн арттыруудагы сөздөрдүн, алардын ичинде эпитеттердин, метафоралардын, салыштыруулардын, гиперболалардын, литоталардын маанисин байкоо;
- кыргыз лексикасынын динамикасына, эволюциясына баа берүү;
- өздөрүнүн сөз байлыктары канча экендигин аңдатуу;
- кыргыз элинин мурастарында сөздүн куну канчалык экендигин түшүндүрүү ж.б.

Сабактын темасы: Кудайназардын чыккынчылыгы, Чалкалмактын кыргыздарга катылышы. Кардыгач жана Арчатору («Эр Табылды» эпосунан үзүндү)

Сабактын максаты:

1. Адамдардын ички мамилелерин, чыккынчылык, саткындык тууралуу түшүнүктөргө ээ болот.
2. Жоокерчилик заманда ат менен адамдын байланышын изилдеп, үйрөнөт.
3. Мекенчилдик, гумандуулук сезимдери өөрчүйт.
4. Ой пикирлерин так, даана, мисалдар менен айта алууга үйрөнүшөт.

Сабактын формасы: Чыгармачылык сабак

Сабактын ыкмасы: Венндин диаграммасы.

Сабактын жабдылышы: Ар бир топко бирден тапшырма жазылган карточкалар, окуу китеби, түстүү маркерлер.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам. Мугалим эпостун башталышындагы кара сөз менен айтылган тексттин маанисине токтолот. Бул бөлүм «Эмне үчүн «Кудайназардын чыккынчылыгы» деп аталган? Кудайназар эмне үчүн, кимге, кандай чыккынчылык кылды? – деген суроого ар бир окуучу ой-пикирлерин өз алдынча дептерлерине жазышат. Окуучулар чыгарманын бул бөлүмүнүн аталышына өздөрү ойлогондой, кабыл алууларында болжогондой түшүндүрмөлөрдү беришет. Ойлор бир кыйла окшош жана ар кандай болушу мүмкүн. Бирок, мугалим бул жерде кимдики туура, кимдики туура эместигин дароо эле айтпайт.

Болжолдуу жооптор:

1. Кудайназар Табылды ооруп атканы үчүн өч алгысы келет.
2. Табылдынын атасы Эрменканга аш берсем деген ою Кудайназарга жакпайт.
3. Кудайназар өзү өч алууга батынбай көл башында жаткан Чалкалмак аркылуу Табылдыны жок кылгысы келет.

4. Кудайназардын энеси калмак болот, калмактар арасында чоңоёт, ошон үчүн катаган кыргыздарынан чыккан, энеси нойгут Табылдыны тууган катары санабайт.

5. Табылдынын баатырдыгы, берешендиги, кадыр-баркы Кудайназарга жакпай калат ж.б. ар түрдүү варианттар.

2-кадам. Мугалимдин кириш сөзү: Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, миң үйлүү катаганды бийлеп, Ат-Башы, Нарынды жердеп Омокан деген өткөн. Оморкандын Ормонкан, Эрманкан деген эки уулу болгон. Бул Ормонкан, Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин кайтарып, калмактын мизин майтарып, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип туруучу эле. Ормонкандын баласы жок жүрүп өтүп кетти. Эрманкандын мурунку калмак аялынан Кудайназар деген бир уулу болгон. Ал Кудайназар чоңоюп бой тартканда эле, куу-шум чыкты. Кудайназардын жети уулу болду. Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары өзү менен тең өсүп, Кудайназар өзүн-өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип басташып, кармашып чыкты.

Кырк каракчы атанып ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө – пул бербей, эр өлтүрсө – кун бербей, зордукчул чыкты. Бул Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай канча сапар энчи берип жүрүп, Эрманкан айласы кеткенде Кудайназардын энесин колуна берип, өзүн «балалыктан кечтим» деп, көп мал энчи берип, элден, жерден кууп жиберди. Эрманкан элүү жашка чыкканда нойгут элине барып, Агача деген кызды алып келди. Агача он жылга чейин төрөбөй жүрдү, Эрманкан алтымыш жашка чыкканда, Агача бир эркек бала тапты. Атын Табылды коюп, эли-журту сүйүнүп, «карып кеткен кезинде Эрманкан эркек балалуу болду» дешип калын той берип, таң-тамаша кылып тарашты. Эрманкандын көңүлү жай болуп, кубаттанып калды.

Агача жана дагы бир кыз тапты, атын Кардыгач койду. Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. Кудайназар келип «энчилеш малым»

деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдынын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. Табылды он төрт жашка чыкканда, атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алып, кырк жигиткүтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эненин эмчегин бирге эмишкен бир тууганкылып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылып, атка адискылып, баатырдык мүнөзгө киришип, кырк жигитине соот, чопкут, чарайна, калкандаярдап, мал-пулдун көзүнө карабай, жоо жарагын алдырып, эл- Бул арада «атам Эрманканга аш берсемби» деп калып, атасы Эрманкандан мыкты болду. Бул арада «агам Эрманканга аш берсемби» деп катаган калың элин жыйнап, кеңеш сурап калды. Көпчүлүк эл Эрманканга аш берүүнү макул таап, казак, кыргыз, өзбек элин чакырып, Анжыян, Аркага кабар салып, ашка даярданып калышты.

3-кадам. Чалкалмактын сөзү:

*Хан Табылды сен сиңби?
Калкымда эр жок дей сиңби?
Калың кара жылкыңды,
Калтырбай алдым, билдиңби?
Кармаша албай калдым деп,
Кайгырып бушман жей сиңби?
Же калкыңды жыйнап мага келип,
Кармашуучу эр сиңби?
Өрүштөн жылкың алдырып,
Өлүк бала жатпай кал,
Жайыттан жылкың алдырып,
Жаман бала жатпай кал!
Ооругум калды белиңде,
Оңдодум туюк төрүңдү,
Опсуз баатыр болду деп,
Уктум эле өзүңдү,
Он айдан бери оңолбой,*

*Оору деп уктум өзүңдү.
Балбаның барбы элиңде?
Баатырың барбы чениңде?
Беттешер болсоң Табылды,
Эки өргүймүн өзүңдүн
Эчен Балгарт жериңде,
Чалкалмак абаң мен болом,
Кабарлаш калың элиңе.
Эр болсоң кууп келип көр,
Эрдигимди билип көр,
Баатыр болсоң, келип көр,
Бастырып бери жүрүп көр ж.б.*

Текст мугалим тарабынан окулат. Мугалимдин кириш сөзүнөн жана тексттин мазмунунан кийин окуучулар Чалкалмактын максатын, ким экендигин түшүнөт, ал тууралуу талкуу жүргүзүшөт.

4-кадам. Окуучулар эки топко бөлүнүшөт. Биринчи топко Чалкалмактын Эр Табылдыга айткан сөздөрү, экинчи топко Эр Табылдынын Чалкалмакка берген жообу таратылат.

5-кадам. Биринчи топ Чалкалмактын сөздөрүн окушат.

*Эр Табылды сенсиңби,
Элимде эр жок дейсиңби?
Ээн жаткан жылкыңды
Ээлеп алдым билдиңби?
Эрманканда өчүмдү,
Эми алдым, балам, көрдүңбү?
Эсиңе салдым далайды,
Эр экен абам дейсиңби.*

Экинчи топ Эр Табылдынын жооп-сөзүн окуйт:

*Калмак-Ашуу ашканча,
Кара-Каман басканча,*

*Калың малды чубатып,
Калмак алыс кеткиче,
Артынан жөө барамын,
Алыстан көрүп аламын,
Аша турган ашуусун
Андан мурда чаламын,
Ачакей кайкы белестен,
Алдын тосуп каламын.
Алма баш мылтык атамын,
Андан мурун мен барып,
Алдын тосуп жатамын.
Туюкка камап аламын,
Туткунга башын саламын,
Атым жок деп жаткыча,
Турбай азыр барамын,
Ак мөңгүгө саламын,
Кудай алсын калмакты
Кумардан эми канамын.
Элге кабар салбаймын,
Эл жүрөгүн албаймын,
Калкка кабар салбаймын,
Калк жүрөгүн албаймын.
Үч күндүк алыс кетсе да,
Калмакка жетпей калбаймын.
Кырк күнү кырда жүрсөм да,
Кыйналып чарчап талбаймын.*

6-кадам. Топтогу эки текст алмашылат. Тексттин бир бөлүгү (Чалкалмактын сөзү экинчи топко, Эр Табылдынын сөзү биринчи топко) окуучуларга таратылат, бир бөлүгү тактага илинет. (Тактадагы сүйлөмдү ирети, тартиби, мааниси менен дал келтирип түзүү керек)

Тактага илинет:

Биринчи топ

*Эрманкандын баласын
Эңкейтсем өзүн сайышып,
Эртең кайра барайын.
Элин чаап алайын!
Табылды бушман жебесин,
Аркадан кууп ал келсин.*

Экинчи топ

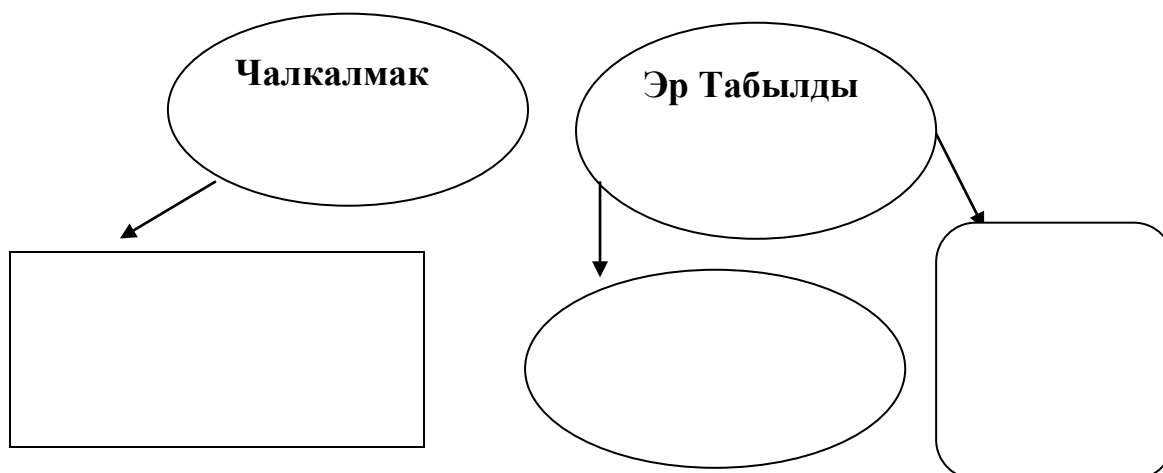
*Элдияр, Эрмек баатырлар,
Эриктим деп жүрчү элен,
Ок, дарыны мол алып,
Чалкалмакты талкалап,
Капчыгайга салалык,
Карышкыр жүрбөс мөңгүдөн,
Дөөгүрсүгөн калмакты*

7-кадам. Эки топ өз алдынча Венндин диаграммасын түзөт. Анда окуучулар тексттен алынган мисалдар аркылуу кыскача жоопторду беришет.

Таблица 2.3.10. – Эр Табылды менен Чалкалмакты салыштыруу

	Эр Табылды	Чалкалмак
окшош жактары	аталары бир экендиги, б.а. аталаш тууган экендиги	
айырмачылыктары	<i>коркпостугу, элди кыйнабай кырк жигит менен гана жоого барышы ж.б.</i>	<i>амалкөйлүгү, кекчилдиги ж.б.</i>

Аны Венндин диаграммасына салабыз.

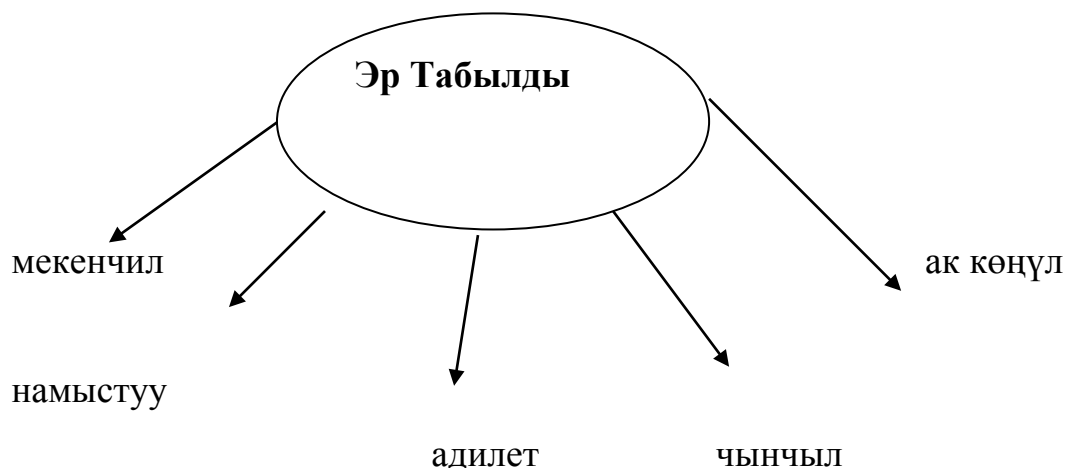
Сүрөт 2.3.1. – Эр Табылды менен Чалкалмакты Венндин диаграммасына салып салыштыруу

- Ар бир топтон бирден бала чыгып, түзгөн диаграммасын доскага илип презентация кылып беришет. Ал учурда тексттен мисалдар пайдаланылат. Калган топтун мүчөлөрү толукташат.

8-кадам. Талкуу үчүн суроолор

- Силердин оюңарда бир атанын балдарынын карама-каршылыгы эмне менен байланышат?
- Кудайназардын издеген чындыгы эмнеде?
- Эр Табылдыны эмне үчүн элдик баатыр дейбиз? Баатыр кайсыл учурда жаралат, аны ким жаратат?

9-кадам. Эр Табылдынын образын көрсөтүү үчүн кластер түзүү. Кластер чыгарма менен таанышып чыккандан кийин өздөштүрүлгөндү бекемдөө жана жыйынтык чыгаруу, ошондой эле окуучулардын өзүн-өзү текшерүүсү үчүн натыйжалуу ыкма. Кластер болжолдуу төмөнкүдөй түзүлөт. Дептердин барактарынын орто ченинде каарманды жана анын айланасына каармандын образын сыпаттоочу сөздөрдү тексттен таап, жазышат.

Сүрөт 2.3.2. – Эр Табылдынын образы боюнча кластер

Үйгө тапшырма: Чыгармадагы таасир калтырган окуя боюнча сүрөт тартып келүү.

Негизги окуя кыргыз элинин, ал гана эмес Борбор Азиянын XVIII кылымдагы тарыхы, ошол тарыхый учурдагы элдик баатырлардын ролу менен байланышат. XVIII кылымдагы аркалык кыргыздардын Батышка, Түштүккө – Анжиянга, Ысар, Көлөпкө (азыркы Тажикстандын Тоолуу Бадахшан автоном облусуна), Памирге качып кетиши чоң трагедия болгон.

Аталган тарыхый доор жунгар-ойрот согушунун учуру менен мүнөздөлөт. Борбор Азиядагы элдер жунгар-ойрот баскынчыларына каршы катуу күрөшкөн. Казак султаны Жаңгир менен Самарканд акими Жалаңтөш баатыр биригип кол топтоп 1643-жылы Эрдени Батур коңтайшынын 50 миң колун сүрүп чыгат. Бирок алар толук кетпейт. Өзбек ханы Абдышүкүр 1658-жылы Таластын Кулан-Жылан деген жеринде ойроттордун 38 миң колу менен катуу согушат. Мында да душман сүрүлбөйт. Бийликке 1670-жылы Коңтайшы Галдан Бошок келет да, ал азыркы Борбор Азияны негизинен басып алат. Ошол Жуңгар хандыгынан башында Цеван Рабдан (1697-1727-жылдарда) жана Галдан Церен (1727-1745-жылдарда) турган жарым кылымдай мезгилде кыргыз-казак өтө оор күндөрдү башынан өткөрөт, качкын болот. 1727-жылдагы 60 миң колу

менен келгенде «Казак кайың саап, кыргыз Ысар, Көлөпкө кире» качат. Бирок ички согуш улана берет. 1747-жылы Акмат бий он миң колу менен Кашкарды ээлеген калмактарды талкалайт, 1748-1749-жылдарда Зайсан Доржи, Лама Доржи жетектеген 27 миң жуңгар колун кашкарлык кыргыздар жеңип алган, бирок согуш токтогон эмес, жуңгарлар бийлик жүргүзө берген. Түрк тилдүү калктар аларды мусулман эместер, б.а. «калмактар» десе, кытайлар «элюоттар», өздөрү өздөрүн «ойроттор» дешкен жана жалпы Жуңгар хандыгына бириккен.

Мына ушул тарыхый окуялар кыргыз санжыраларында (Сайф ад-Дин Аксикенди «Мажму ат-Таварих», Тоголок Молдо, Талип Молдо, А.Тыныбеков, Бала Айылчы, Б.Солтонов, О.Сыдыков, Үсөйүн ажы, С.Аттокуров, С.Закиров, Т.Султанов ж.б.) бир кыйла айтылат. Ал мезгил тууралуу орус жана кыргыз тарыхчылары да жазган (Н.Бичурин, В.Бартольд, П.Рычков, А.Позднеев, Т.Бейшеналиев, Ө.Осмонов). Бул мезгил адабий көркөм чыгармаларда да чагылдырылат (А.Стамов «Жайыл баатыр», А.Рыскулов «Атакенин Акболоту»). Дал ошол кезде кыргыздар арасында Тынай, Эр Садыр, Жайыл баатыр, Эр Солтоной, Эсенгул сыяктуу баатырлар чыккандыгы тарыхый маалыматтардан белгилүү. «Эр Табылды» эпосу да ошол тарыхый доордун продуктусу. Кыргыз адабиятын окутууда тарых сабагындагы ушул маалыматтар менен мугалим интеграциялоо керек.

Бул сабакта окуучулар «Эр Табылды» эпосун окуп-үйрөнүүгө киришүү менен алгачкы үзүндү менен таанышып, талдап чыккандан кийин төмөнкүдөй тыянак чыгарышат:

- чыгармада түбөлүк проблема – бир туугандардын ыйкы-тыйкылыгы, анын себептери жана натыйжалары элдик педагогикалык мурас катары берилет;
- бир туугандар ырыс-ынтымактуу болбосо сырткы душмандар басып алары тууралуу абдан чоң тарбиялык маани сыйдырылат;
- Ата Журт баарынан кымбат экендиги, аны коргоонун зарылдыгы;

- Ата Журттун баскынчылары сырттан келген жоо гана эмес, аларга жардам берген ички душмандар экендиги;
- Ата Журт коркунучта калганда ар бир адам Эр Табылды сыяктуу тикесинен тик турушу керектиги ж.б.

Экинчи бап боюнча корутунду

Экинчи бап «Адабият окуу курсунда кенже эпосторду («Эр Төштүк», «Эр Табылды») окутуунун методикасы» деп аталат. Анын биринчи бөлүмү жогорудагы эки чыгарманы окутууда текстти адабий-теориялык талдоо жумуштарынын мазмунун жана технологияларын ачып берүүгө арналган. Анда биз да окуу-хрестоматиясын түзүүчүлөр текстти китепке киргизүүдө, адабият мугалимдери чыгарманын тексттин талдоодо эске ала турган талаптарды көрсөттүк. Бул эпосторду окутууда адабий-теориялык маалыматтардын ичинен эпос деген түшүнүктү, анын ичинен улуу (чоң) жана кенже (кичи) эпос тууралуу маалыматтарды өздөштүрүү технологияларын ачып бердик. «Эр Төштүк» эпосун окутуу процессинде окуучулар кабыл алууга, өздөштүрүүгө тийиш болгон эң негизги адабий-теориялык, философиялык-эстетикалык түшүнүктөрдүн бири миф экендигине токтолуп, анын тарыхый негиздерин, кыргыз сөз өнөрүндөгү табиятын методологиялык эмгектерге таянып көрсөтүп бердик. Ушул эле бөлүмдө эпостогу гипербола түшүнүгү менен иштөөнүн ыкмаларын сунуш кылдык, аны Жейрен Секиртпес Маамыт, Куюн Маамыт сыяктуу каармандардын образын ачуудагы кызматын көрсөтүүнүн мисалында талдадык. Адабий-теориялык түшүнүктөрдүн ичинен аллитерация жана ассонанскубулуштары менен иштөө окуучулардын арасында бир топ кызыгууну жаратарын белгилеп, аларга тексттен мисал таптыруунун жана алардын стилистикалык-поэтикалык функциясын ачып берүүнүн жолдорун чагылдырдык жана бир нече мисалдарды келтирдик.

М.: *Кук эткенден кузгун жок,*

Как эткенден карга жок («Эр Төштүк»)

Кишиден эстүү мал элең,

Кишенеп кайра келсеңчи («Эр Табылды»)

Андан ары окуучуларда «жар чакыруу», «жомок башы», «жомок соңу», «жорго сөз» деген түшүнүктөрдүн калыптануу процесси чагылдырылат.

Эпикалык чыгармаларды окуп-үйрөнүүдө окуучулар өздөштүрүүчү башкы теориялык түшүнүк – сюжет жана композиция түшүнүктөрү. Окуу китебинде эпостун «Төштүктүн жер астына түшүп кеткени», «Төштүктүн жейрен секиртпес Маамытка жолукканы», «Төштүктүн жер тыңшаар Маамытка жолукканы», «Төштүктүн куюн көтөн Маамытка жолугуп, жолдош кылганы», «Төштүктүн көрөгөч Маамытка жолугуп, жолдош болгону», «Төштүктүн жолборс менен достошкону», «Төштүктүн аюуга жолукканы», «Кумурскага жолугуп, жолдош болгону» деген үзүндүлөрү берилет. Булар аркылуу окуучулар эпостун сюжети менен аздыр-көптүр таанышканы менен тексттер өтө эле кыска берилгендиктен, башкы ой чачылып калгандыгы, андыктан окуучулар эпостун негизги сюжеттик канвасын билүүлөрү керектиги белгиленди. Аны үчүн окуучулар эпосту толук окуп жана мугалимдин кыска баяндоосу менен чыгарманын туруктуу сюжетин сөзсүз билип чыгуулары керектигине токтолдук жана бул чыгармачыл ишти аткаруунун методикасын сунуштадык. Жогорудагыдай адабий-теориялык компетенттүүлүктөр өздөштүрүлгөндөн кийин окуучулар чыгарманын сюжетин жана композициялык түзүлүшүн констатациялоочу, же фабулалык деңгээлден, аналитикалык, андан ары эстетикалык деңгээлге жеткире өздөштүрүп, автордук позицияны, подтекстти түшүнөт, образдуулук жана көркөм образ тууралуу эстетикалык табити жогорулайт.

Ушул эле бөлүмдө «Эр Табылды» эпосунун көркөм сөз каражаттары боюнча топ менен иштөө ыкмасындагы бир сабактын болжолдуу жүрүшүн көрсөттүк, «Эр Табылды» эпосундагы троптун түрлөрү (салыштыруу, метафора, эпитет, гипербола) боюнча окуучулардын изилдөөлөрүн баяндадык.

Бул баптын экинчи бөлүгү **«Кыргыз адабияты сабагында кенже эпостордогу образдарды талдоонун ыкмалары жана жолдору»** деп аталып, анда адабиятты окутуудагы өзөктүү проблемаларга – адабий каарманды жана көркөм образды сабакта талдоо ишмердүүлүгүнө көңүл бурдук. Образды талдоонун башталышы – каармандын сырткы портретин

ачып берүү деп эсептеп Эр Төштүк, Элеман, Чалкуйрук, Желмогуз кемпир сыяктуу каармандын сырткы көрүнүшү алардын ички мүнөзүн кандай чагылдырары талданды. Мында мисалдарды текстологиялык талдоого өзгөчө маани берилет. Мисалы, Желмогуз кемпирдин «желгенине жел жетпегени», «басканына мал жетпегени», «жети башы бар экендиги», «соку аты», «соку билеги», «сексен миң чал» ж.б. түшүнүктөрдүн маанисин чечмелөө менен анын мифологиялык бир жандык экендиги аңдалат. Андан ары адабият сабагында жомоктук-мифологиялык Эр Төштүктүн, «адамдаштырылган» Чалкуйруктун, баатырдык-патетикалык, мифтик-гиперболалык, идеалдаштырылган Эр Табылдынын, баатыр, күчтүү, тайманбас, айлакер, куу Чалкалмактын образын талдоонун түрдүү ыкмалары жана жолдору сунуш кылынат, айрым бир мугалимдердин тажрыйбалары, сабактардын үзүндүлөрү көрсөтүлөт. Элдик кенже эпостордогу образдардын функциялары мындай экендиги белгиленет:

- гуманисттик, б.а, ошол каармандан образынын жалпы адам баласы тарабынан кабыл алынган адамгерчиликке үндөөсү;
- таанытуучулук, б.а, адабий каармандын дүйнөнү жана адамды таанып билүүгө салым кошуусу;
- эстетикалык, б.а., сөздүн табиятынын көркөмдүк жагын андатуучулугу, адамда катарсис жаратуучулугу, оң идеалдарга тарбиялоочулугу;
- маалыматтык, б.а, өткөн адамдардын турмуштук тажрыйбаларын азыркыларга өткөрүп берүүчүлүгү;
- башкаруучулук-багыттоочулук, б.а., коомдун жүрүш-туруш нормаларын жана талаптарын сентенция, насыят формасында ар бир адамга жеткирүүчүлүгү.

Бул баптын «Адабият окуу курсунда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун үйрөнүү процессинде окуучулардын этномаданий, этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу» деген бөлүмүндө этномаданий, этнолингвистикалык компетенттүүлүк

түшүнүктөрүнө жалпы теориялык анализ берилип, методологиялык таянычтар (А.Алимбеков, С.Рысбаев, А.Муратов) көрсөтүлүп, мында кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндө айтуучулук өнөр, «Эр Төштүк» эпосун үйрөтүүдө анын айтуучусу С.Каралаевдин жана «Эр Табылды» эпосун окутууда анын айтуучусу А.Тыныбековдун чыгармачылыгы тууралуу түшүнүк берүүнүн зарылдыгы көрсөтүлүп, алар тууралуу материалдар сунушталды. Бул кенже эпосторду окуп-үйрөнүү процессинде бүгүнкү окуучулар кыргыз элинин үрп-адаты, салты, жөрөлгөлөрү, жашоо образы, менталитети, анын ичинде жар тандоо, куда түшүү, кыз оюндары, кыргыз көчү, узчулук, саяпкерлик, мүнүшкөрлүк, аскер оюндары, жоокерди тарбиялоо ж.б. улуттук традициялары менен гана, б.а., сырткы этнографиялык белгилери менен гана таанышып калбай, улуттун негизин түзгөн инсандардын ички белгилерин үйрөнүү зарыл экендиги көрсөтүлдү. «Эр Табылды» эпосун өздөштүрүүдө окуучулар **этномаданий жана этнолингвистикалык** компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда топонимдер, этнографиялык лексика, аскердик-согуштук лексика, мифтик түшүнүктөр, элдик музыкалык аспаптар, жылкыга байланыштуу сөздөр менен кандай иштөө керектиги сунушталды. Биздин изилдөө боюнча кенже эпосторду окутууда этномаданий сөздөр менен иштөө төмөнкүдөй деңгээлдеги элементтерди ичине алды: этнофилология (тил жана фольклор); этноискусство (айтуучулук, комузчулук өнөрү); этно жүрүш-туруш (үрп-адат жана салттарда, элдик оюн-зооктордо көрүнүүчү элдик этикет, элдик психология); этно көз караштык (динде, мифологияда чагылдырылган кыргыздардын табият, аалам, дүйнө жана адам тууралуу эмпирикалык ой жүгүртүүлөрү). **Ал эми натыйжалуу методдор катары төмөнкүлөр сунушталды:**

1. Чыгармачылык окуу методу: үн кубултуп окуу; көркөм окуу; түшүндүрүп окуу; айтуучунун ыкмасына салып тексти обондотуп айтуу ж.б.

2. Эвристикалык (жарым-жартылай изилдөө) методу: тексттеги салттуу сүрөттөөлөрдү табуу; каармандардын портреттерин табуу;

каармандарды бири-бири менен салыштыруу; этномаданий лексикаларды табуу; жогорудагы табылган каражаттардын чыгарманын көркөм-эстетикалык салмагын арттыруудагы маанисин белгилөө.

3. Изилдөөчүлүк методу: тексттин негизинде окуучулар бири-бирине проблемалуу суроолорду коёт; коюлган проблеманы чечүү үчүн текстке жана кошумча адабияттарга кайрылат; изденет; ой жүгүртөт; талкуу, талаш-тартышка чыгат; Булумдун ромашка гүлү, үзүндү айтылат, андан ары чыгармага жалпы баа берет.

4. Репродуктивдүү методдо: мугалим адабият таануу, философия, фольклористика боюнча китептерден, кенже эпостордун толук жыйнактарынан ж.б. кошумча илимий жана илимий-популярдык адабияттардан даяр материалдарды жыйнап алат жана аларды колдонот.

ҮЧҮНЧҮ БАП

VI–VII КЛАССТАРДА КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУ ОКУТУУ БОЮНЧА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН УЮШТУРУЛУШУ ЖАНА АНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ

3.1. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү

Биздин изилдөөдө педагогикалык эксперимент биздин изилдөөдө бир топ башкачараак мүнөздө болду. Анын себеби биз изилдеген темаларды окуучулар «Эр Төштүк» эпосун VI класста, «Эр Табылды» эпосун VII класста бир окуу жылынын баш жагында гана үйрөнүү менен бүтүрүшөт, демек алардын бул темалар боюнча алган билимдерин орто мектепти бүткөнгө чейин класстан-класска системдүү текшерүүгө мүмкүн эмес. Андыктан биз бир нече жыл ичинде бир нече башка-башка класстардын бир эле теманы өздөштүрүүдөгү жыйынтыктарын эксперименттен өткөрдүк. Мында негизги нерсе биздин диссертациябыздын жыйынтыктарынын жана методикалык сунуштарыбыздын натыйжалуулугун аныктоого бурулду.

Эксперимент салттуу болуп жүргөндөй эле үч этапта өткөрүлдү. Анын уюштурулушун төмөнкү таблицада көрсөттүк.

Таблица 3.1.1. –Педагогикалык эксперименттин этаптарынын мазмуну

Даярдоо мезгили, аныктоочу этабы – 2007-2010-жылдар			
максаты	милдети	методу	натыйжасы
Элдик кенже эпосторду окутуунун,	Эксперимент үчүн базаларды табуу;	Көзөмөлдөө; теориялык, тарыхый	Элдик кенже эпосторду окутуунун абалы

окуучулардын өздөштүрүүсүнүн абалын аныктоо, теманы иликтөөнүн тарыхый өнүгүшүн, изилдөөнүн божомолун иштеп чыгуу. Тема боюнча философиялык, адабияттаануу, психологиялык, педагогикалык, методикалык ж.б. адабияттарды анализдөө.	эксперимент үчүн материалды аныктоо; эксперименттин максатын аныктоо; эксперименттин милдетин аныктоо; эксперимент жүргүзүүчү аймактарды, мектептерди, мугалимдерди тактоо.	эмгектерди үйрөнүү; маалымат- тарды тактоо; жазуу жумуштарына талдоо; аңгемелешүү; мугалимдерди изилдөө; окуу- нормативдик материал- дарды үйрөнүү; мектептерди, класстарды изилдөө.	аныкталды. Мугалимдердин тажрыйбалары үйрөнүлдү. Адабият сабагынын программалары, окуу китептери, сабак процесстери талданды. Тема боюнча мугалимдердин компетенттүүлүктөрү үйрөнүлдү. Окуучулардын кенже эпостор боюнча жалпы билими, компетенттүүлүктөрү текшерилди.
---	---	---	--

Негизги мезгил, үйрөтүүчүэтабы – 2011-2014-жылдар

максаты	милдети	методу	натыйжасы
Изилдөөнүн объектин, предметин, максатын, башкы милдеттерин аныктоо. Адабияттык окуу курсунда кенже	Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча мугалимдердин теориялык даярдыктарын, педагогикалык, психологиялык	Анкеттөө; аңгемелешүү; сабактарга катышуу; сабактарды талдоо; сабактардын модели;	Адабият мугалимдеринин тема боюнча теориялык даярдыктары, педагогикалык, психологиялык билимдери, кызыгуулары толук

эпосторду окутуунун теориялык моделин иштеп чыгуу.	билимдерин, кызыгууларын аныктоо. Элдик кенже эпосторду үйрөтүүнү жакшыртуунун эффективдүү ыкмаларын издөө жана моделдөө. Эксперименталдык класстарга элдик кенже эпосторду окутуу боюнча методикалык ыкмаларыбызды сунуштоо.	тестирлөө; оозеки жоопторду талдоо; жазуу жумуштарын анализдөө; ата-энелер, мугалимдер менен аңгемелешүү ж.б.	анализденип, аныкталды. Кенже эпосторду үйрөтүү боюнча жаңы технологиялар иштелип чыгып, мектеп практикасына сунушталды. Бул багытта сабактардын өркүндөтүлгөн формалары жана ыкмалары педагогикалык эксперименттен өткөрүлдү. Тема боюнча мугалимдер эмнелерге көңүл буруу керектиги аныкталды. Иштин божомолу дагы да такталды.
--	---	---	---

Жыйынтыктоо мезгили, текшерүү этабы – 2015-2017-жылдар

максаты	милдети	методу	натыйжасы
Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча педагогикалык	Илимий иштин жыйынтыктарын апробациялоо: конференция-	Сабактарга катышуу; сабактарды талдоо;	Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча педагогикалык

эксперименттин натыйжаларын анализдөө, жалпылоо, теориялык жана эксперименталдык материалдарды тактоо, божомолдун ырастыгын тастыктоо, диссертацияны жыйынтыктоо.	ларга, методсекциялардын ишине катышуу, макалаларды жарыялоо; сабактарды талдоо; методикалык сунуштардын моделин толуктоо; мугалимдер менен кошумча талкуулоо жана ишке кошумчаларды киргизүү.	тестирилөө; дил баян жазуу; оозеки аңгемелешүү; сурамжылоо; мугалимдер жана тарбиячылар тарабынан топтолгон тажрыйбаларды жалпылоо ж.б.	эксперименттин натыйжалары анализденди, алынган жыйынтыктар жалпыланды, теориялык жана эксперименталдык материалдар такталды, божомолдун ырастыгы дагы бир жолу тастыкталды, тема боюнча мугалимдерге сунуштар берилди.
---	--	---	---

Жалпы педагогикалык эксперимент жүргүзүү алдында төмөнкү суроолорго жоопторду алдык:

- Окуучулар элдик кенже эпостор менен чоң эпостордун айырмасын канчалык билет, алардын негизги өзгөчөлүгү эмнеде?
- XI класстын бүтүрүүчүлөрү VI класста окушкан «Эр Төштүк», VII класста окушкан «Эр Табылды» эпостору тууралуу кандай маалыматтарды унутушкан жана кандай маалыматтар алардын эсинде калган?
- VI класстын окуучулары «Эр Төштүк» эпосун окуганга чейин жана окугандан кийин VII класстын окуучулары «Эр Табылды» эпосун окуганга чейин жана окугандан кийин чыгарманы

өздөштүрүү боюнча кандай маалыматтарга жана компетенттүүлүккө ээ болду?

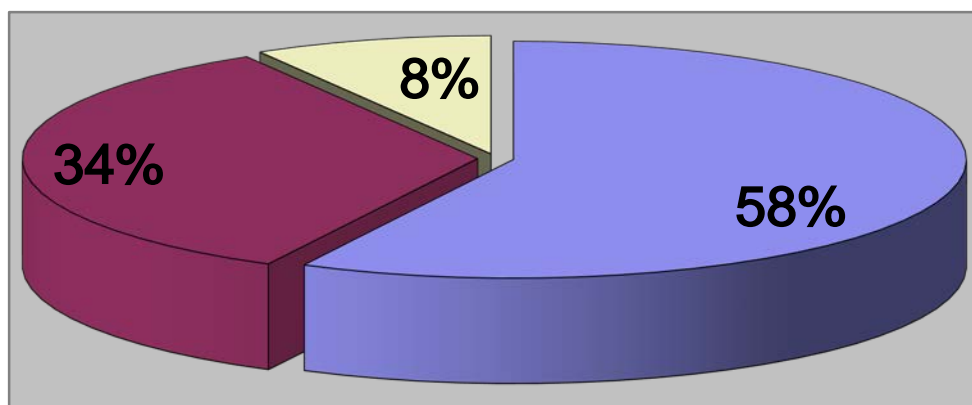
- Кыргыз адабияты предметин окуткан мугалимдер фольклорду, анын ичинде элдик кенже эпосторду окутуу боюнча дүйнөлүк деңгээлде жүргүзүлүп жаткан инновациялык процесстер менен канчалык тааныш?
- Элдик кенже эпосторду окутуу боюнча илимий адабияттардын мугалимдердин кабыл алуусу жана өз иш тажрыйбаларында аларды колдонулуш деңгээли.
- Кыргыз адабияты мугалимдеринин элдик кенже эпосторду окутуу боюнча компетенттүүлүгү.
- Элдик кенже эпосторду окутуу процессине кедерги болгон көрүнүштөр ж.б.

Бул абалды аныктоо үчүн Бишкек шаарынан жана Нарын областынын Кочкор районунунан, Талас областынын Талас районунун 234 окуучусуна анкета таратылды. Анын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду:

Орто деңгээл – 135 – 57,7%

Төмөнкү деңгээл – 79 – 33,8%

Жогорку деңгээл – 20 – 8,5%.

Сүрөт 3.1.1. Аныктоочу этаптагы окуучулардын элдик кенже эпостор боюнча билими жана жалпы даярдыгы

Мында жогорку деңгээлдегилер элдик кенже эпостор боюнча маалыматы барлар: алардын темасын, идеясын, каармандарын билет, айтуучуларын, вариантын, тексттен айрым мисалдарды айта алат, текстти талдай билет, чоң эпос менен кенже эпос, баатырдык, турмуштук, мифологиялык чыгармалар тууралуу түшүнүккө ээ.

Орто деңгээлдегилер айрым бир гана маалыматтарды айтышат.

Төмөнкү деңгээл кенже эпостор боюнча такыр маалыматы жоктор, тексттен үзүндү билбегендер.

Ушул этапта изилдөө проблемабызга дагы тереңирээк жана ар тараптуураак кирүү үчүн мындай жагдайлар дагы кошумча аныкталды:

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин адабияттык окуу курсундагы окуу программаларында жана окуу китептеринде «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпостору боюнча материалдардын, биринчи кезекте тексттердин жана методикалык аппараттын берилиши деңгээли.
2. Окуучулардын кыргыз фольклору боюнча жалпы жана жеке түшүнүктөрү.
3. Окуучулардын элдик эпосторго кызыгууларынын же кызыкпоолорунун деңгээли, себеп-натыйжалары.
4. Адабий чыгармаларды кабыл алуу боюнча коомдогу жалпы кырдаал, оң жана терс көрүнүштөр.

Таблица 3.1.2. – Окуу программаларында жана окуу китептеринде кенже эпостордун материалдарынын берилиши боюнча мугалимдердин баалары (81 мугалим 10 баллдык система менен)

класс	чыгарма	Бишкек	Кочкор	Талас	жалпы балл
VI	«Эр Төштүк»	6,4	6,9	6,95	6,75
VII	«Эр Табылды»	6,6	6,8	6,7	6,7

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай окуу программасында жана окуу китептеринде кенже эпостор боюнча материалдардын берилиши мугалимдерди толук канааттандырбайт (он баллдык баа берүүдө мугалимдер 6,7 гана балл берген).

Демек, биздин эксперименттик изилдөөлөрдөн келип чыккан биринчи жыйынтык жана биринчи сунуш окуу программасынын жана окуу китептеринин сапатын өркүндөтүү болду.

Жогорудагыдай эле он балл системасында төмөнкү көрсөткүчтөр аныкталды:

- Элдик кенже эпостору окутуу боюнча методикалык куралдар менен камсыздоо – 3,1 балл
- Элдик кенже эпостор боюнча мектеп китепканаларында тексттер менен камсыздоо – 8,2 балл
- Элдик кенже эпостор боюнча көргөзмө куралдар, интернет материалдары – 1,4 балл

Экинчи сунушубуз мектеп практикасын элдик кенже эпостору окутуу боюнча методикалык куралдар, көркөм тексттер, көргөзмө куралдар, интернет материалдары менен камсыздоонун зарылдыгын көрсөттү.

Биз теманы изилдөө менен диссертациябыздын жыйынтыгы катары жалпы билим берүүчү мектептердин кыргыз адабияты предметинде элдик кенже эпосторду окутуунун негизги структурасын жана моделин иштеп чыктык. Алар төмөндө берилди.

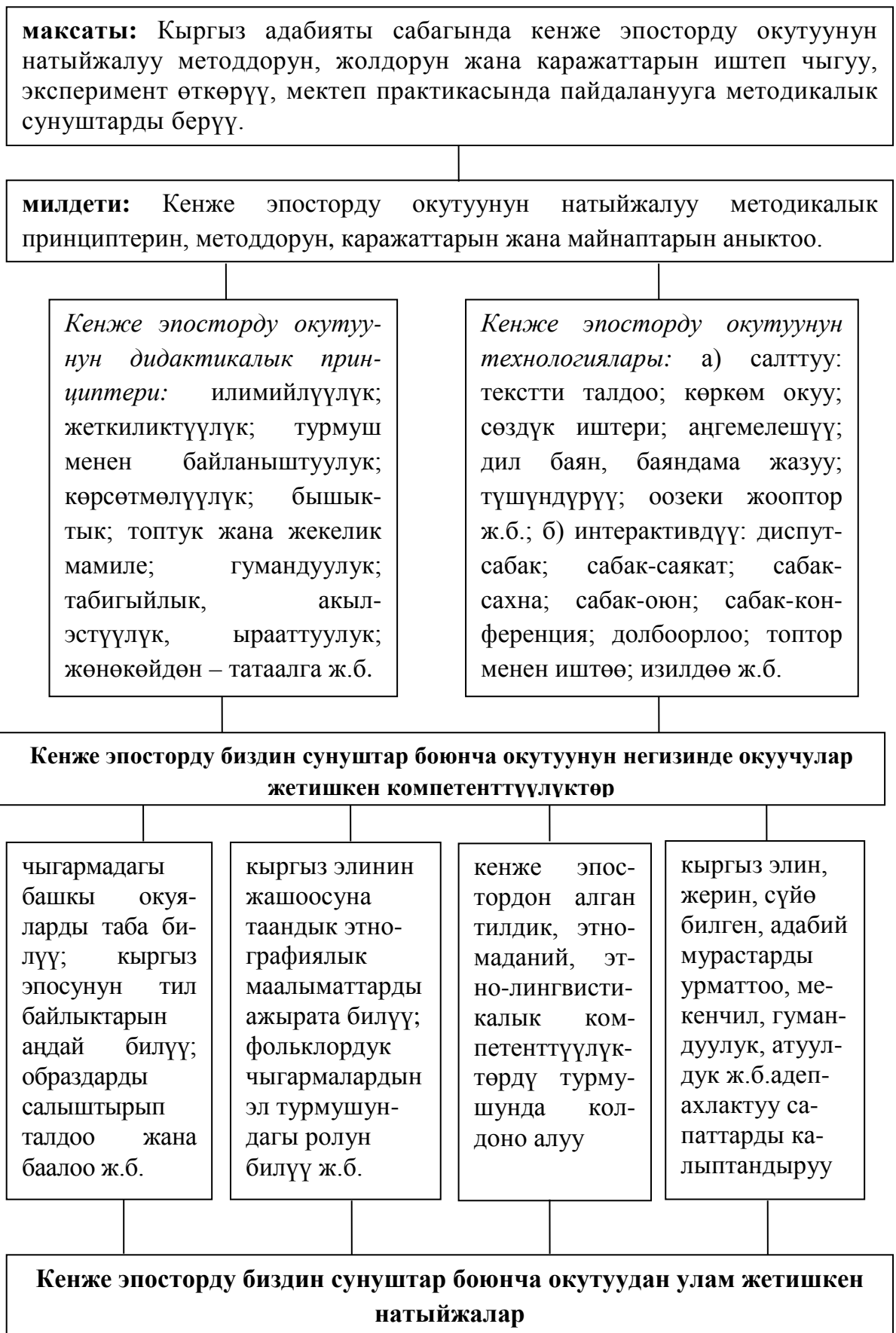
Таблица 3.1.3. –Кыргыз адабияты сабагында кенже эпосторду үйрөтүүнүн структурасы

максат	Адабият курсунда кенже эпосторду үйрөтүүнүн мазмунун, максатын аныктоо, аларды окутуунун методикасын илимий-теориялык негизде иштеп чыгуу жана аны эксперимент жолу менен текшерүү.
---------------	---

милдеттер	<ol style="list-style-type: none"> 1. Кыргыз адабият курсунда кенже эпосторду окутуунун тарыхын, өзгөчөлүктөрүнүйрөнүү, проблеманын азыркы абалына мүнөздөмө. 2. Кыргыз адабият курсунда кенже эпосторду окутуу проблемалары боюнча адабият таануу жана методикалык эмгектерди талдоо, педагогикалык тажрыйбаны жалпылоо. 3. Кыргыз адабиятынын курсунда кенже эпосторду үйрөтүүнүн майнаптуу ыкмаларын, жолдорун аныктоо жана заманбап технологияларын иштеп чыгуу, аларды мектепке пайдалануу үчүн методикалык сунуштарды иштеп берүү. <ul style="list-style-type: none"> • Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө кенже эпосторду үйрөтүүнүн иштелип чыккан методикасынын натыйжалуулугун аныктоо.
каражаттар	«Эр Төштүк», «Эр Табылды» кенже эпосторунун тексттери. Иллюстрациялар жана сүрөттөр. Түшүндүрмөлүү жана фразеологиялык сөздүктөр.
формалар	Адабият сабактары: аңгемелешүү сабагы, диспут сабагы, саякат сабагы, конференция сабагы, долбоорлор, топтордо иштөө, изилдөө ж.б.
методдор	Текстти талдоо, көркөм окуу, талкуу, жаттоо, оюн технологиялары, аңгеме жүргүзүү, сөздүк жумуштары, ролдоштуруу, жазуу иштери ж.б.
натыйжа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окуучулардын кыргыз элинин оозеки чыгармаларына карата кызыгуусунун жогорулашы. 2. Кенже эпостордун тема, идея, образдарын, поэтикасын туура түшүнүүсүн калыптандыруу. 3. Адабияттык окуу курсунан окуучулардын сөздүк-

	<p>фразеологиялык запасынын жогорулашы.</p> <p>4.Окуучулардын тилдик, этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүнүн калыптандырылуусу.</p>
<p>жыйынтыгын текшерүүнүн чен-өлчөмү</p>	<p>1.Окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин өнүгүүсүн талдоо.</p> <p>2.Окуучулардын фольклордук тексттерди үйрөнүүдө алган билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн талдоо.</p> <p>3.Окуучулардын сөздүк-фразеологиялык запасынын жогорулаш деңгээлин анализдөө.</p> <p>4. Адабият окуу курсунда кенже эпосторду үйрөнүүдө окуучулардын этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүнүн калыптануусунун деңгээлин аныктоо.</p>

Адабият окуу курсунда кенже эпосторду үйрөтүүнүн жогорудагыдай структурасынын негизинде “Кенже эпосторду окутуу методикасынын жалпы модели” иштелип чыкты.

Сүрөт 3.1.2. – Кенже эпосторду окутуунун жалпы модели

3.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары

Педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабында адабият курсунда кенже эпосторду үйрөнүү проблемасынын абалын аныктоо максатында эксперименттик класстардан - 230, көзөмөлдөө класстарынан - 215 окуучудан анкета алынды. Баары – 445 окуучу. Бул этаптын негизги максаты төмөнкүлөрдү тактоо болду: «Эр Төштүк» жана «Эр Табылды» эпосторунун идеясын өздөштүрүү деңгээли; башкы каармандарга талдоо бере алышы; тексттеги сөздөрдүн жана фразеологизмдердин маанисин түшүнүү деңгээли; текстти көрктүү окуй билүүсү; тексттин негизиндеги жазуу иштеринин аткарылышы; чыгарманын тексттин кайта айтып берүүсү ж.б.

Эксперименттин биринчи этабында (2007-2010 ж.ж.) көзөмөлдөө жана эксперименталдык класстарда бирдей тапшырмалар берилген: чыгармадагы негизги окуяларды аныктоо; эпостордун тексттери боюнча лексикалык-фразеологиялык ишти жүргүзүүнү билүү; каармандардын образдарын салыштырмалуу анализдөө жана алардын кылык-жоруктарын баалоо ж.б.; кыргыз элинин жашоосу жөнүндө эпостордо этнографикалык маалыматты табууну билүү; элдин жашоосундагы фольклордук чыгармалардын ролун билүү жана кенже эпостордон алынган тилдик, этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүлүктөрдү турмушта пайдалануу. Тапшырмалар кыргыз элин, жерин сүйө билген, адабий мурастарды урматтоо, мекенчил, гумандуулук, атуулдук ж.б. адеп-ахлактуу сапаттарды калыптандырууга дагы багытталган.

Таблица 3.2.1. – Эксперименттен соң чыгарманын тексттин окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдери (% менен)

Көзөмөлдөө (контролдук) класстар			Эксперименталдык класстар	
Чыгарма	«Эр Төштүк»	«Эр Табылды»	«Эр Төштүк»	«Эр Табылды»
Класс	VI класс	VII класс	VI класс	VII класс
Окуучулардын	(120 окуучу)	(110 окуучу)	(116 окуучу)	(99 окуучу)

саны				
Баллдар	-	-	-	-
«1»	-	-	-	-
«2»	8	11	4	6
«3»	64	49	42	24
«4»	27	31	41	41
«5»	21	19	29	28
сапаттык денгээл	40%	45,4%	60,3%	69,7%
Айырмасы: VI класс – 20,3%, VII класс – 24,3%				

Таблицадан көрүнүп тургандай, VI класста «4» алгандардын жалпы саны көзөмөлдөө класстарында 27 окуучу, эксперименталдык класстарда - 41 окуучу. «5» алгандардын жалпы саны көзөмөлдөө класстарында - 21 окуучу, эксперименталдык класстарда - 29 окуучу. VII класстарда «4» алгандардын жалпы саны көзөмөлдөө класстарында - 31 окуучу, эксперименталдык класстарда - 41 окуучу. «5» алгандардын жалпы саны көзөмөлдөө класстарында - 19 окуучу, эксперименталдык класстарда - 28 окуучу.

Ошентип, окуучулардын билимдеринин көрсөткүчү эксперименталдык класстарда жана көзөмөлдөө класстарында VI класста – 20,3%, VII класста – 24,3% түздү, башкача айтканда, божомолдоо менен бирдей болду.

Мындай натыйжага жетишүү үчүн биз төмөнкүдөй методикалык ыкмаларга өзгөчө басым жасадык:

- текстти окууда жана талдоодо мугалим менен окуучунун чыгармачылык байланышын заманбап талаптарга ылайык уюштурдук;
- окуучулардын кенже эпостордун окуу китебинде берилген үзүндүсүнөн тышкары жалпы эле эпосту толук окуп чыгуусуна жетиштик;

- фольклористтердин, тарыхчылардын эмгектерин окуу үчүн сунуш кылдык;
- окутуунун инновациялык технологиялары (диспут-сабак; сабак-саякат; сабак-сахна; сабак-оюн; сабак-конференция; долбоорлоо; топтор менен иштөө; изилдөө ж.б.) эксперименттик класстарда кеңири колдонулду;
- кенже эпосторду айтуучулардын жана аткаруучулардын өздөрүнөн жазылып алынган үндөр уктурулду;
- «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторунун негизинде тартылган сүрөттөр, мультфильмдер, спектаклдер, үзүндүлөр сабактарда колдонулду;
- окуучулардын сүйлөө жана жазуу иштерин активдештирүү үчүн атайын тапшырмалар иштелип чыкты;
- аталган чыгармаларды окутуу боюнча методисттердин (Н.Кангельдиев, А.Муратов ж.б.) жана мугалимдердин (Б.Исаков, Г.Насыров ж.б.) тажрыйбалары чыгармачылык менен пайдаланылды;
- чыгарманын тексттин туура түшүнүү үчүн сөздүк жумуштары (сөздүктөр менен иштөө, сөз оюндары, сөз табуу, текстологиялык анализ ж.б.) атайын максатта, ырааттуу жүргүзүлүп барылды ж.б.

Натыйжада жыйынтык төмөндө көрсөтүлдү.

Таблица 3.2.2. – Кенже эпосторду окуучулардын өздөштүрүү деңгээли (1-этап, 2007-2009-жылдар)

	окуучулар:			
	эксперименттик класс – 147		көзөмөлдөө классы – 145	
	өздөштүргөндөрдүн саны		пайызы %	
	көзөмөлдөө	эксп.	көзөмөлдөө	эксп.

1. Тексттин сюжетин жана композициясын аныктоо	83	86	57,3	58,5
2. Каармандардын иш-аракетинин мотивин аныктоо	96	91	66,2	61,9
3. Тексттеги көркөм сөз каражаттарын табуу, аларды талдоо	94	98	64,8	66,7
орто пайызы			62,76	62,36

Жогорудагы таблицада эксперименттин 1-этабындагы (2007, 2008, 2009, 2010-жылдардагы) жалпы абал салыштырылды: мында көзөмөлдөө класстарына да, эксперименталдык класстарга да бирдей эле тапшырмалар берилип, атайын биз сунуш кылган методикалык ыкмалар өткөрүлгөн жок.

Андан кийин биз 2011, 2012, 2013, 2014, 2015-жылдарда VI класстарда «Эр Төштүк» эпосун окуп-үйрөнүүдө, VII класстарда «Эр Табылды» эпосун үйрөнүүдө өз методикабызды эксперименттик мугалимдерге сунуш кылдык, өзүбүз да сабактарды өткөрдүк, сабактардын иштелмелер бирге иштештик, башка мугалимдердин тажрыйбаларын бирге үйрөндүк, теориялык-методикалык адабияттар менен мугалимдерди камсыз кылдык. Ар бир жылда эксперименттик класстарда өсүш болуп отурду. Андан соң 2015-2017-окуу жылында жалпы жыйынтык чыгардык.

Таблица 3.2.3. – Кенже эпосторду окуучулардын өздөштүрүү деңгээли (3-этап, 2014-2016-окуу жылы)

Тапшырмалардын типтери	окуучулар:	
	эксперименттик класс – 215	
	көзөмөлдөө классы – 204	
	өздөштүргөндөрдүн саны	пайызы %

	КӨЗӨМӨЛДӨӨ	ЭКСП.	КӨЗӨМӨЛДӨӨ	ЭКСП.
1.Тексттин сюжетин жана композициясын аныктоо	139	191	68,1%	88,8
2. Каармандардын иш-аракетинин мотивин аныктоо	158	193	77,5%	89,7
3.Тексттин көркөм сөз каражаттарын табуу, аларды талдоо	163	181	79,9%	84,1
орто пайызы			75,16	87,5

Мында негизги үч текшерүү жумуштары тең эксперименталдык класстардын пайдасына болду, алар жалпы жыйынтыкта 12,37 пайыз жогорку көрсөткүчтү жаратты. Таблица көрсөткөндөй, эксперименталдык класстардын билим сапаты көзөмөлдөө класстарына салыштырмалуу бир топ жогору экендиги байкалды. Биз тандап алган класстарда сабактардын үлгүлөрү иштелип, алар мугалимге алдын-ала берилип, методикалык жагынан жардам көрсөтүлсө, ал эми көзөмөлдөө класстарына андай түзүлбөдү. Бул биздин илимий изилдөөбүздүн натыйжалуулугун далилдейт.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Диссертациябыздын жыйынтыктоочу бөлүгү жалпы изилдөө ишибизден алынган натыйжаларды көрсөтүүгө арналды. Эң биринчи кезекте педагогикалык эксперименттин этаптары жана ал этаптардын даталары, максат-милдеттери, ал этаптарда аткарылган иштердин негизги мазмуну көрсөтүлдү.

Дал ушул бапта илимий изилдөөнүн жүрүшүндө иштелип чыккан кыргыз адабиятында элдик кенже эпосторду үйрөтүүнүн жалпы компоненттери жана модели таблицалар түрүндө берилди. Ал компоненттер жана моделдер кыргыз адабиятын окутуунун методикасы боюнча мурда корголгон диссертациялардын мазмуну менен салыштырылды.

Эксперименттик базалар көрсөтүлүп, тажрыйба алына турган топторду тандоонун критерийлери, сынак үчүн берилүүчү тапшырмалардын мазмуну, эксперименттин максаты, милдети, жүрүшү кыскача баяндалды. Эксперименталдык база тандоодо биз мектептерди жана адабият мугалимдерин үч категорияга бөлүп карадык: алар шаардык, айылдык, Бишкек шаарынын четиндеги жаңы конуштардагы мектептер. Булардын биринчи кезекте, кенже эпосторду окуп-үйрөнгөңгө чейинки жалпы түшүнүктөрү, экинчи учурда андай чыгармаларды окутууга мугалимдердин компетенттүүлүктөрү аныкталды. Биз эксперименталдык мектептер үчүн атайын өз алдыбызча методикалык сунуштарды иштеп чыктык, мугалимдерди кошумча адабияттар жана окутуунун башка каражаттары менен камсыз кылдык.

VI класстарда «Эр Төштүк», VII класстарда «Эр Табылды» эпосторун окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн 2010-жылдан 2014-жылга чейин толук эксперименттен өткөрдүк жана анын жыйынтыгы кандай болгондугун ушул бапта математикалык-статистикалык методдор менен диаграмма, таблица түрүндө чагылдырдык.

Жыйынтыгында биз сунуш кылган методикалык ыкмалар жана жолдор аркылуу окуучулардын кенже эпостор боюнча алган билимдери жана компетенттүүлүктөрү бир топ жогору болгондугу далилденди.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Кыргыз элинин бай фольклордук мурастарынын ичинде кенже эпостор өзгөчө орунда турат. Элдин жамандык-жакшылык, актык-каралык, утурумдук-түбөлүктүүлүк, баатырдык-коркоктук, сулуулук-куниктик ж.б. тууралуу философиялык, педагогикалык ойлору, тилдик байлыктары, руханий маданияты дал ушул эпикалык дастандарда берилген. Аларды окуп-үйрөнүү менен окуучулардын кыргыз элинин басып өткөн мифологиялык, баатырдык доору жөнүндө түшүнүктөрү кеңейип, этномаданий, коммуникативдик, адабий-теориялык компетенттүүлүктөрү жогорулайт.

Изилдөөнүн жыйынтыктарына, эксперименттик иштердин натыйжаларына таянуу менен төмөнкүдөй жалпы корутунду чыгардык:

1. Кыргыз адабияты жана аны окутуунун методикасы боюнча адабият таануу, илимий-методикалык жана илимий-педагогикалык, окуу-нормативдүү адабияттарды (мамлекеттик стандарттар, программалар, окуу китептер ж.б.) анализдөө, жалпы эпосторду, анын ичинде «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун мектепте үйрөтүүдө бир топ көйгөйлөр бар экендигин аныктады. Аталган эпосторду мектепте окутуу үчүн ар кайсыл жылдарда үч сааттан беш саатка чейинки убакыт бөлүнүп, мамлекеттик бүтүрүү экзамендери үчүн дил баяндардын тематикасын түзүүдө аталган эпосторго орун берилбей, окуу китептеринде тексттен үзүндүлөр кыска жана жетишсиз берилип, сөздүк-фразеологиялык иш терең иштелбегендиги; чыгармалардын тексттерин окуп жана талдоодо сүрөтчүлөрдүн иллюстрациялары жана сүрөттөрүн пайдалануу менен окуучулардын этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруусунун методикалык системасынын жоктугу; эпостордун темасы, идеясы, сюжети, каармандардын образдарын үйрөнүү жана талдоонун мисалдарында өсүп келе жаткан муундардын адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууга багытталган тапшырмаларга жетишсиз көңүл бурулгандыгы ж.б.

2. Аныкталган методикалык көйгөйлөрдү жана кенже эпостордун мазмуну менен оозеки айтуусунун формаларынын өзгөчөлүгүн, аларды үйрөнүүдө теориялык-практикалык тажрыйбасын жалпылоону эске алуу аркылуу, кенже эпосторду окутуу методикасын заманбап илимий-методикалык, адабий дидактиканын, лингводидактиканын (этнопедагогика, этномаданият таануу, этнолингвистика, лингво өлкө таануу, лингвомаданият таануу, этнопсихоллингвистика ж.б.) этнопедагогикалык багыттардын жетишкендиктерин жана педагогикалык технологиялардын негизинде жакшыртуу зарыл.

Кенже эпосторду окутуунун методологиялык жана дидактикалык негиздерин иштеп чыгууда «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун үйрөнүүдө, талдоодо салттуу (текстти талдоо; көркөм окуу; сөздүк иштери; аңгемелешүү; дил баян, баяндама жазуу; түшүндүрүү; оозеки жооптор ж.б.); интерактивдүү инновациялык методдор жана технологияларды (диспут-сабак; сабак-саякат; сабак-сахна; сабак-оюн; сабак-конференция; долбоорлоо; топтор менен иштөө; изилдөө ж.б.) пайдалануу оң.

3. VI-VII класстарда кенже эпосторду үйрөнүүдө иштелип чыккан методикалык система боюнча окутуу төмөнкүлөрдү камтыйт: заманбап талаптарга ылайык мугалимдин жана окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн уюштуруу; окуучулардын кенже эпостордун окуу китебинде берилген үзүндүсүнөн тышкары жалпы эле эпосту толук окуп чыгуу; сабактарда кыргыз фольклору боюнча изилдөөлөрдөн, адабий-теориялык булактардан ж.б. материалдарды пайдалануу; окутуунун инновациялык технологияларын колдонуу; кенже эпосторду айтуучулардын жана аткаруучулардын аткаруусунда угуу; көрсөтмө куралдарды (сүрөттөр, иллюстрациялар); «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторунун негизинде тартылган мультфильмдердин, спектаклдердин үзүндүлөрүн пайдалануу; эпостордун тексттеринин негизинде окуучулардын сүйлөө жана жазуу кебин активдештирүү үчүн тапшырмалардын системасын уюштуруу; этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрдү калыптандыруучу

тапшырмалардын системасы; кыргыз окумуштууларынын методикалык эмгектерин жана практик-мугалимдердин педагогикалык тажрыйбаларын пайдалануу кенже эпосторду окутууда сунушталган методиканын натыйжалуулугун аныктады. Жыйынтыгында окуучулардын кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын үйрөнүүгө кызыгуусу пайда болду; кенже эпостордун темасын, идеясын, образдарын, поэтикасын адекваттуу жана терең түшүнүүгө жетишүү болду; окуучулардын сөздүк-фразеологиялык запасы байыды; окуучулардын тилдик, этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрү калыптанды.

Диссертациялык изилдөөдөн алынган жыйынтыктардын негизинде адабияттык окуу курсунда кенже эпосторду окутуу методикасын жакшыртуу боюнча төмөнкү иштерди аткаруу божомолдонот:

VI-VII класстар үчүн кыргыз адабияты боюнча окуу-методикалык комплексти иштеп чыгуу: **а)** тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн системасы менен кенже эпостордун адаптацияланган тексттерин камтыган, окуучулардын этномаданий жана этнолингвистикалык компетенттүүлүктөрүнө багытталган; эпосторду жазуу тарыхы менен кыргыз эпосторун айтуучуларынын өмүр баяндары камтылган; көрсөтмө материалдары бар (эпосторго иллюстрациялар, сүрөтчүлөр жөнүндө маалыматтар) окуучулар үчүн окуу колдонмо; **б)** мугалимдер үчүн кенже эпостор боюнча сабактын методикалык иштелмелери; **в)** «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторуна этномаданий жана этнолингвистикалык сөздүк-комментарий; **г)** кенже эпостор боюнча хрестоматия.

Практикалык сунуштар

Жаңы окуу-нормативдик документтерди иштеп чыгууда кыргыз адабияты боюнча мамлекеттик стандарттарда жана окуу программаларда кенже эпосторду үйрөнүүгө сааттардын санын көбөйтүү; VI-VII класстардын окуу китептеринде эпостордун адаптацияланган тексттерин толук же жартылай берүү; тексттерди сөздүк-фразеологиялык түшүндүрмөлөр жана комментарийлер менен коштоо; анын ичинен этнолингвистикалык лексикага, фразеологияга жана эпосторго иллюстрацияларды кошуу.

2. Кыргыз адабиятын окутуунун методикалык курсун ЖОЖдо жана мектепте жакшыртуу үчүн VI-VII класстарда кенже эпостор боюнча бөлүмдү камтыган окуу-методикалык комплексти (окуу китеби, хрестоматия, сөздүк, кенже эпостор боюнча сабактардын иштелмелери, көрсөтмөлүү куралдарды) иштеп чыгуу.

3. Мектепте кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы иштер үчүн төмөнкү иш-чараларды алдын ала караштыруу: окуучуларды эпостордун оригинал жана котормо тексттери менен тааныштыруу; кийинки талдоо жүргүзүү менен театралдык оюндарга, инсценировкаларга катышуу, ролдоштуруп окуу, сөздүктөр менен иштөө жана эпостордун фрагменттерине комментарийлерди түзүү, живописстик чыгармалар менен таанышуу ж.б.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абакиров, К. Кыргыз эпостору: жанр жана классификация маселесинин иликтениши. 1-макала // китепте: Азыркы адабият таануу жана фольклористика маселелери. Илимий жыйнак. Чыг.1. [Текст] / К.Абакиров. – Б.: Университет, 2013. – 69-88-бб.
2. Абакиров, К. Кыргыз эпостору: жанр жана классификация маселесинин иликтениши. 2-макала. // китепте: Азыркы адабият таануу жана фольклористика маселелери. Илимий жыйнак. Чыг.1. [Текст] / К.Абакиров. – Б.: Университет, 2013. – 89-103-бб.
3. Абдукаимов, У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. – 71 б.
4. Абдукаимов, У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1935. – 67 б.
5. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1935. – 90 б.
6. Абдукаимов, У. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, I бөлүк. 3-окуу жылына арналган [Текст] / У.Абдукаримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1937. – 102 б.
7. Абдуллаев, Х.Д. Взаимосвязи и типологические особенности узбекских и каракалпакских народных дастанов[Текст]: автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.01.09. / Х.Д.Абдуллаев. –Ташкент,1988. – 38 с.
8. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. – 102 б.

9. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1936. – 105 б.
10. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1938. – 104 б.
11. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1939. – 107 б.
12. Абдыкеримов, М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, II бөлүк. 4-окуу жылына арналган [Текст] / М.Абдыкеримов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1940. – 110 б.
13. Абдымомунова, Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01. / Г.А.Абдымомунова – Б.: 2009. – 19 б.
14. Абрамович, Г.П. Введение в литературоведение [Текст] / Г.П.Абрамович. – М.: Просвещение, 1975. – 729 с.
15. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз: Ж.Шериев, А.Муратов. – Ф.: Мектеп, 1987. – 120 б.
16. Адабияттык окуунун программасы [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1947. – 14 б.
17. Азаров, Ю.П. Искусство воспитывать [Текст] / Ю.П.Азаров. – М.: 1985. – 448 б.
18. Айзерман, А.С. Уроки литературы сегодня [Текст] / А.С.Айзерман. – М., 1974. – 188 б.
19. Айтматов, Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Баш сөз. / Китепте: Манас (С.Орозбаковдун варианты боюнча. 1-китеп) [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: 1984. – 7-8-бб.
20. Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы I – IV топтор үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1932. – 40 б.

21. Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы: I-IV топтор үчүн. 2-бас. [Текст]. – Ф.: 1934 – 42 б.
22. Акимкулова, Г.А. Использование этнопедагогической лексики как средства взаимосвязанного изучения родной (киргизской) и русской литератур: На материале эпоса «Манас» и «Слова о полку Игореве» [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / Г.А.Акимкулова. 13.00.02. – Москва, 1998. – 19 с.
23. Акматалиев, А.А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки: Окуу куралы [Текст]/ А.А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2001. – 160 б.
24. Алимбеков, А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики (На материале педвузов Киргизии): [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: / А.Алимбеков. 13.00.01. – М.: 1990. – 25с.
25. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 1997. – 62 б.
26. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 2001 – 42 б.
27. Алимбеков, А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.01 / А.Алимбеков. – Б.: 2010. – 42 с.
28. Алимбеков, А. Мектеп окуучусунун этномаданий компетенциялары [Текст] / А.Алимбеков // Шоокум. – 2012. – №2. – 24-26-бб.
29. Алымов, Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б. Алымов. – Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.
30. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.
31. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.

32. Алымов, Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.
33. Алымов, Б. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.
34. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.
35. Алымов, Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.
36. Алымов, Б. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 1-бас. [Текст] / Б.Алымов, А.Муратов. – Б.: Педагогика, 2000; кийинки басылыштары – Б.: 2000. – 400 б., Б.: 2007. – 400 б.; – Б.: «Билим-компьютер», 2015. – 400 б.
37. Амонашвили, Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. [Текст] / Ш.А.Амонашвили. – Мн., 1990. – С. 7 - 11.
38. Амонашвили, Ш.А. Размышления о гуманной педагогике[Текст] / Ш.А. Амонашвили. – М.: Изд. дом. Ш.А.Амонашвили, 1996. – 494с.
39. Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г.Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
40. Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды [Текст] / Б.Г.Ананьев. – Педагогика, 1980. – 267 с.
41. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б.Г.Ананьев // Избр.психологические труды: в 2-х т. М.: Изд-во Московского университета, 1980. – Т. 1. –16-178 сс.
42. Аникин, В.П. Былины: метод выяснения исторической хронологии вариантов[Текст]/ В.П.Аникин. –М.: Изд-во МГУ, 1984. – 288 с.
43. Аникин, В.П. Теория фольклора: курс лекций. 2-е изд. доп. [Текст] / В.П. Аникин. – Москва: Книжный дом, 2004. – 432 с.

44. Асмус, В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сборник статей. [Текст] / В.В.Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.
45. Бабаев, М. Жизнь, история, эпос[Текст] / М.Бабаев. –Ташкент: Фан, 1991. –99с.
46. Бабаев, М. Типология принципов историзма узбекского народного эпоса[Текст]: дис... канд.филол. наук / М.Бабаев: 10.01.09. – Ташкент, 1983.–189с.
47. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К.Бабанский. –М.: Педагогика, 1989. – 560с.
48. Бабанский, Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: 1977.
49. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К.Бабанский.– М.: 1992.
50. Байгазиев, С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим. – 2012 – 22-фев.
51. Байгазиев, С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.
52. Байгазиев, С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.
53. Байгазиев, С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.
54. Байгазиев, С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.
55. Байжиев, Т. Биздин адабият: V класстар үчүн [Текст] / Т.Байжиев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1941. – 221 б.
56. Байкожоев, С. Жөө жомоктор // Кыргыз адабиятынын тарыхы: 7 томдук. 1-т. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: Шам, 2004. – 480 – 533-бб.

57. Байсеркеев, Б. Этнические взгляды киргизских акынов-демократов Токтогула Сатылганова и Тоголока Молдо [Текст]: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Б.Байсеркеев. – Ф.: 1965. – 23с.
58. Бамбаева, В.Б. Взаимосвязанное изучение калмыцких, бурятских и русских сказок на уроках родной литературы в 5-7 классах школ Республики Калмыкия[Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.02. / В.Б.Бамбаева. –М.: 2003. – 18 с.
59. Батаканова, С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова. – Б.: 2011. – 42 б.
60. Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.
61. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1975.
62. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: «Художественная литература», 1990. – 536 с.
63. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М.Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
64. Башталгыч мектептердин программасы: Айыл-кыштак жана шаар мектептери үчүн. 2-бас. [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1934. – 42 б.
65. Бежаева, Ф.Г. Эстетическое развитие учащихся при изучении нартского эпоса в осетинской школе [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / Ф.Г.Бежаева. 13.00.02. – Москва, 1996. – 20 с.
66. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б.Бекбоев.– Б.: Педагогика века, 2004. – 384б.

67. Бектенов, З., Байжиев, Т. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби [Текст] / З.Бектенов, Т.Байжиев. – Ф.: 1948. – 283 б.
68. Бердяев, Н.А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н.А.Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.: Просвещение, 1984. – 325с.
69. Бердяев, Н.А. Самопознание [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. –445с.
70. Бердяев, Н. А. Духовный кризис интеллигенции [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.
71. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1995. – 336 с.
72. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1989.
73. Божович, Л.И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности [Текст] / Л.И.Божович, под.ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Изд-во Междун.пед.академии, 1994.
74. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст]/ Л.И.Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
75. Божович, Л.И. Отношение школьников к учению как психологическая проблема [Текст] / Л.И.Божович. – М., 1951.
76. Борбугулов, М.Адабият теориясы [Текст] / М.Борбугулов. – Б.:1996.
77. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1974. – 367 с.
78. Волков, Г.Н. Созвездия земли: избранная педагогическая публицистика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1979. – 460 с.
79. Волков, Г.Н. Народная педагогика[Текст]: Краткий словарь-справочник/ Г.Н.Волков. – М.:1996. –54 с.
80. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Владос, 1999. – 168 с.
81. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.

82. Волков, Г.Н. Педагогика любви: Избранные этнопедагогические сочинения: В 2 т. [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – Т. 2. – 460 с.
83. Волков, Г.Н. Педагогика национального спасения: Избранные этнопедагогические сочинения [Текст] / Г.Н.Волков. – Элиста: АПП «Джангр», 2003.
84. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С.Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
85. Гоголева, М.Т. Изучение героического эпоса олонхо в якутской школе [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / М.Т.Гоголева. 13.00.02. – Якутск, 1999. – 19 с.
86. Горький, М. Собр. соч. В 30 томах. т.27. [Текст] / М.Горький. – М.: 1953. – 215 с.
87. Гусев, В.Е. Эстетика фольклора [Текст] / В.Е.Гусев; Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). – Ленинград: Наука, Ленинградскоеотделение, 1967. – 317с.
88. Даваев, С.А. Использование идей народной педагогики в калмыцкой школе на материале эпоса «Джангар»:Идеал совершенного человека [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / С.А.Даваев. 13.00.01. – Москва, 2000. – 20 с.
89. Джалалов, Г.А. Узбекский народный сказочный эпос[Текст] / Г.А.Джалалов. – Ташкент: Фан, 1980. – 271 с.
90. Дьяченко, В.К. Новая дидактика [Текст] / В.К.Дьяченко. – М.: 2001.
91. Жаныгулов, К.И. Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX-XX к.) [Текст]: Пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. – Б.: 2009. – 19 б.
92. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] / В.М.Жирмунской. – Л.: 1979. –186 с.

93. Закиров, С. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү [Текст] / С.Закиров. – Ф.: Илим, 1960.
94. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана [Текст] / А.Э.Измайлов. – М.:1991.
95. Имаева, Н.И. Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула [Текст] / Н.И.Имаева. – Ф.: Мектеп, 1971. – 126 с.
96. Имаева, Н.И. Идея воспитания в творчестве кыргызского акына-демократа Токтогула Сатылганова [Текст]: автореф. дис.канд.пед.наук: 13.00.01 / Н.И.Имаева. – Ашхабад, Турк ГУ, 1970. – 19 с.
97. Иманалиев, К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.
98. Иманалиев, К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.
99. Иманалиев, К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966
100. Иманалиев, К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972
101. Иманалиев, К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.
102. Иманалиев, К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973.
103. Исаков, Б. Манас сабагы [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.; Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997
104. Исаков, Б. Манаска карап түздөнөлү. [Текст] / Маектешкен М.Токторов // Кутбилим. – 2007. – 2-фев.
105. Исаков, Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
106. Исаков, Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.

107. Исаков, Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.
108. Исамидинов, И.Ч. Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст]: пед. илим. докт. автореф.: 13.00.01. –13.00.02./ И.Ч.Исамидинов – Бишкек, 2005. – 46 б.
109. Исамидинов, И.Ч. Кыргыз орто мектептеринде Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу [Текст] / И.Ч.Исамидинов. – Б.: 1993 – 244 б.
110. Ишекеев, Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. докт. пед. наук: 13.00.02./ Н.И.Ишекеев – Алматы, 1994. – 45 б.
111. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н.Ишекеев. – Б.: 1994. –387 б.
112. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги [Текст] / Н.Ишекеев. – Б.: 2011 – 216 б.
113. Кайыпов, С. Ваюlangэзтан Гьньмъзе Kadar Тьркие Тьрк Edebiyatэ: Tarih – Эsimler – Metinler [Текст] / С.Кайыпов. – Ankara, 2003. – 704 s.
114. Кайыпов, С. Folklor Ыzerine Yazэlar: Makaleler, Bildiriler [Текст] / С.Кайыпов. – Ankara, 2006.
115. Кайыпов, С. Кэргэз Edebiyatэ – 2 [Текст] / С.Кайыпов. – Ankara: Т.С. Кылыр ve Turizm Bakanлэрэ, 2005. – 584 s
116. Кайыпов, С. Жылга бергис жарым күн: Илимий-популярдык китеп [Текст] / С.Т.Кайыпов.– Б.: Учкун, 2006. – 220 б.
117. Кайыпов, С. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тёштюк»: Часть 1. Гипербола. Сравнение [Текст] / С.Т.Кайыпов. – Ф: Илим, 1990.
118. Кайыпов, С. Художественно-изобразительные средства эпоса «Эр Тёштюк» (на материале кыргызских и других тюркоязычных версий) [Текст]: Автореф. канд. филол. наук. 10.01.01. / С.Т.Кайыпов. – М.: Институт мировых литератур им. А.М.Горького, 1985. – 21 с.

119. Калдыбаева, А. Идеи народного воспитания в творческом наследии Калыка Акиева и их использование в современной педагогической практике школ Кыргызстана [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / А.Калдыбаева. – Алма-Ата, 1988. – 21 с.
120. Калдыбаева, А. Эл акындарынын чыгармачылыгындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст] / А.Калдыбаева. – Б.: 2005. – 344 б.
121. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01 / А.Калдыбаева. – Бишкек, 2007. – 40 б.
122. Кангелдиев, Н. Биздин адабият: Сегиз жылдык жана орто мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Н.Кангелдиев, В.Н.Шнейдман – Ф.: Мектеп, 1970. – 352 б.
123. Кангелдиев, Н. Биздин адабият: Сегиз жылдык жана орто мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Н.Кангелдиев, В.Н.Шнейдман – Ф.: Мектеп, 1971. – 280 б.
124. Кангелдиев, Н. Биздин адабият: Сегиз жылдык жана орто мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Н.Кангелдиев, В.Н.Шнейдман – Ф.: Мектеп, 1972. – 284 б.
125. Кангельдиев, Н. 6-класста «Биздин адабиятты» окутуу. Методикалык колдонмо [Текст] // Н.Кангельдиев. – Ф.: Мектеп, 1987. – 102 б.
126. Кангельдиев, Н. Орто мектептин IV-VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Н.Кангелдиев. – Ф.: 1985. – 68 б.
127. Кангельдиев, Н. Мектептерде кыргыз адабиятын окутуу маселелери [Текст] / Н.Кангелдиев, А.Мамбеталиев. – Ф.: 1981. – 53-85-бб.
128. Кан-Калик, В.А. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе [Текст] / В.А.Кан-Калик, В.И.Хазан. – М.: Просвещение, 1988. – 254 б.

129. Каралаев, С. Тулпарлар. 4-бас. [Текст] / С.Каралаев. – Б.: Шам, 1995. – 50-б.
130. Кебекова, Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы [Текст] / Б.Кебекова. – Ф.: Илим, 1982. – 260 б.
131. Кебекова, Б. Кыргыз, казак акындар чыгармачылык байланышы [Текст] / Б.Кебекова. – Ф.: Илим, 1985. – 234 б.
132. Кебекова, Б. Эр Табылды // китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы: 7 томдук. 3-т. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: Шам, 2004. – 184-203-бб.
133. Киндикова, тН.М. Изучение алтайской литературы в школе [Текст] / Н.М.Киндикова. –Горно-Алтайск, Уч-Сумер, 1995. – 110с.
134. Кожоголов, О. Турмуштун адеп-ахлактуу негиздери [Текст] / О.Кожоголов. – Б.: 2009. – 120-б.
135. Койчуманов, Ж. Идеи воспитания в творчестве Тоголок Молдо [Текст] / Ж.Койчуманов. – Ф.: 1964.
136. Колокольцев, Е.Н. Взаимодействие искусств в школьном изучении литературы [Текст]: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. 13.00.01 / Е.Н.Колокольцев. – М.: 1993. – 38 с.
137. Кольчикова, Н.И. Изучение хакасского фольклора в школе: (Сопоставит. аспект). Пособие для студентов-филологов и учителей школы [Текст] Н.И.Кольчикова. – Абакан, 2002. – 44с.
138. Коменский, Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие [Текст] / Сост. В.М.Кларин, А.Н.Джуринский. – М.: Педагогика, 1989 – 416 с. (Б-ка учителя).
139. Кудряшев, Н.И. Методы обучения литературы // В книге: Методика преподавания литературы. Под. ред. З.Я.Реза. [Текст] / Н.И.Кудряшева. – М.: 1977. – 70-78 сс.
140. Кудряшев, Н.И. Теоретические основы методики литературы (Методика как наука. Курс литературы в средней школе. Методы обучения)[Текст]: Автореф. дис. д-ра. пед. наук. 13.00.02 / Н.И.Кудряшев. – М.: 1970. – 57 с.

141. Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] / Н.И.Кудряшева. – М.: Просвещение, 1981.
142. Куек, А.С. Мифологические образы адыгского эпоса «Нарты» [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / А.С.Куек. 10.01.09. – Тбилиси, 1987. – 17 с.
143. Кыдыралиев, К. Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках [Текст] / К.Кыдыралиев. – Ф.: 1979. – 185 с.
144. Кыдыралиев, К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст] / К.Кыдыралиев. – Б.: 2010. – 488 б.
145. Кыдырбаева, Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. – 572 б.
146. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз.: Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: 1994. – 158 б.
147. Кыргыз адабияты (терминдердин түшүндүрмө сөздүгү) [Текст] Түз.: Ж.Шериев, А.Муратов, КЭБР. Б.: 2004. – 204 б.
148. Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев – Б.: 2004. – 408 б.
149. Кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты [Текст] // Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 206-207-бб.
150. Кыргыз адабиятынын программасы: 8-10-класстар үчүн [Текст] // Окутуучуларга жардам. – 1941. - №6. – 8-21-бб.
151. Кыргыз адабиятынын программасы: 8-10-класстар үчүн [Текст] – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. – 30 б.
152. Кыргыз адабиятынын программасы: IV-X класстар үчүн [Текст] – Ф.: Мектеп, 1982. – 103 б.
153. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн [Текст] / Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2000. – 124 б.

154. Кыргыз адабиятынын программасы: Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. [Текст] / Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: 2011. – 66 б.
155. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.
156. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Жети жылдык жана орто мектептердин 5-7-класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1949. – 21-27-бб.
157. Кыргыз тили жана адабияттык окуу программалары: Жети жылдык орто мектептердин V-VII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952. – 35 б.
158. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Жети жылдык жана орто мектептердин V-VII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызокуумамбас, 1954. – 27-61-бб.
159. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Жети жылдык жана орто мектептердин V-VII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1956. – 24-57-бб.
160. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Жети жылдык жана орто мектептердин V-VII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1957. – 20-51-бб.
161. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргыз окуупедмамбас. 1960. – 24-54-бб.
162. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас. 1963. – 23-68 бб.
163. Кыргыз тили жана адабияттык окуунун программалары: Сегиз жылдык жана он бир жылдык мектептердин V-VIII класстары үчүн [Текст]. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас. – 1964. – 40 б.

164. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программалары: Кыргыз мектептеринин V-XI, орус мектептеринин I-XI класстары үчүн [Текст]. – Б.: 1992. – 30-38-бб.
165. Кыргыз эл жомоктору [Текст] / Түз. Кебекова Б., Токомбаева А. – Ф.: 1975
166. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки [Текст]: I бас. – Ф.: «Кыргызстан», 1973. – 720 б.
167. Лебедева, Ж.К. Архаический эпос эвенков[Текст] / Ж.К.Лебедева. – Новосибирск:Наука, 1981 – 158 с.
168. Леонтьев, А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Т. 2.[Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983
169. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики [Текст] / А.Н.Леонтьев. – М.: 1972. – 292с.
170. Лернер, И.Я. Дидактическая система методов обучения[Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.
171. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения[Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981.
172. Липец, Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе[Текст] / Р.С.Липец. – М.:Наука,1984. – 263 с.
173. Маленов, Б. Биздин адабият: Сегиз жылдык орто мектептердин VI классы үчүн [Текст] / Б.Маленов – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1960. – 233 б.
174. Маленов, Б. 5-класста «Биздин адабиятты» окутуу. Методикалык колдонмо [Текст] / Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев. – Ф.: Мектеп, 1985. – 120 б.
175. Манликова, М.Х. Этнокультуроведческие основы методики преподавания русского языка и литературы [Текст] / М.Х.Манликова. – Б.: 2017.
176. Манликова, М.Х. Научно-педагогические основы Этнокультуроведческой лексикографии [Текст] / М.Х.Манликова. – Б.: 2017.
177. Мамай, Ж. Эр Төштүк [Текст] Жусуп Мамай. – Үрүмчү, Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 1983. – 164-б.
178. Мамбетакунов, Э. Педагогиканын негиздери: Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу

- куралы. 2-бас. [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.М.Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 304 б.
179. Маранцман, В.Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе / Пособие для учителей. [Текст] / В.Г. Маранцман, Т.В. Чирковская. – М.: Просвещение, 1977. – 206 с.
180. Маранцман, В.Г. Содержание и этапы литературного образования. В книге: Методика преподавания литературы [Текст] / Под ред. О.Ю. Богдановой и В.Г. Маранцмана. - Ч. 1. – М.: Просвещение, 1995.
181. Махмутов, М.И. Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1981.–191с.
182. Мелетинский, Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники [Текст] / Е.М. Мелетинский. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. –251-258 сс.
183. Метреева, Т.В. Изучение алтайского героического эпоса на уроках родной литературы в 5-9 классах школ Республики Алтай [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук. 13.00.02. / Т.В. Метреева. – Москва, 2005. – 20 с.
184. Мещерякова, Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 6-7 классах [Текст] / Н.Я. Мещерякова. – М.: 1984. – 159 с.
185. Молдавская, Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения [Текст] / Н.Д. Молдавская. – М.: Педагогика, 1976.–224с.
186. Молдогазиев, Т. Изучение устного народного творчества в IV-V классах киргизской школы [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук. 13.00.01. Т. Молдогазиев. – Ф.: КГУ, 1974. – 20 с.
187. Молдогазиев, Т. Элдик оозеки чыгармаларды V-VI класста окутуу [Текст] / Т. Молдогазиев. – Ф.: Мектеп, 1988. – 135 б.
188. Момуналиев, С. V-VIII класстарда лирикалык чыгармаларды окутуунун теориялык жана практикалык негиздери [Текст]: Пед. илим. канд. дис... автореф. 13.00.02. / С. Момуналиев. – Б.: 1995. –17 б.
189. Момуналиев, С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док.

- деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.
190. Момуналиев, С. Орто мектептердеги лирика [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 592 б.
191. Мукасов, М. Эр Төштүк // китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы: 7 томдук. 3-т. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. – Б.: Шам, 2004. – 16-48-бб.
192. Муратов, А.Ж. V-VIII класстарда адабият теориясын окутуу: (кыргыз адабияты мугалимдери үчүн методикалык колдонмо) [Текст] / А.Муратов. – Ф.: Мектеп, 1990. – 72 б.
193. Муратов, А.Ж. Көркөм тексти жана адабият теориясын үйрөнүү (методикалык колдонмо) [Текст] / А.Муратов. – Б.: 1992. – 72 б.
194. Муратов, А.Ж. V-VIII класстарда окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: Пед. илим. канд. үчүн автореф. 13.00.02. / А.Муратов. – Б.: – 2001. – 19 б.
195. Муратов, А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
196. Муратов, А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 160 б.
197. Муратов, А.Ж. Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери (Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында) [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / А.Муратов. – Бишкек, 2010. – 38 б.
198. Муратов, А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
199. Муратов, А. Жаңы муундагы окуу китептери жана «Манас» [Текст] / А.Муратов // Шоокум, 2011, №6. – 6-8-б.

200. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.
201. Муратов, А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
202. Муратов, А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / А.Муратов, Ж.Шериев, К.Исаков. – Б.: Айат, 2014. – 384 б.
203. Мусаев, С. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 9-классы үчүн хрестоматия [Текст] / С.Мусаев, Ж.Таштемиров. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1954. – 212 б.
204. Насыров, Г. Тесты по эпосу «Эр Төштүк» жандырмагы [Текст] / Г.Насыров. – Б.: 2002. – 48 б.
205. Неклюдов, С.Ю. Героический эпос монгольских народов [Текст] / С.Ю.Неклюдов. – М.:Наука, 1984. – 309 с.
206. Никитина, Н.Г. Методика приобщения учащихся начальных классов якутской школы к героическому эпосу олонхо [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / Н.Г.Никитина. 13.00.02. – Якутск, 2010. – 19 с.
207. Никольский, В.А. Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А.Никольский. – М.: Просвещение, 1971. – 256 с.
208. Нурмагамбетова, О.А. Казахский героический эпос «Кобланды баатыр» [Текст]: автореф. дис...д-ра филол. наук / О.А.Нурмагамбетова. 10.01.09 – Алма-Ата, 1990. – 42 с.
209. Онищук, В.А. Урок литературы в современной школе [Текст] / В.А.Онищук. – М.:Просвещение, 1981. – 190 с.
210. Ормонов, Т. Педагогические воззрения древних киргизов. Эпос «Манас» [Текст]: – автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. / Т.Ормонов. – Казань: 1972. – 22 с.
211. Орозбаков, С. Манас [Текст] / С.Орозбаков. – Б.: Хан тенгири, 2010.
212. Орозобекова, Ж. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары [Текст] / Ж.Орозобекова. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.
213. Орозова, Г.Ж. Түрк элдеринин поэмалары: тарыхый процесс жана эпикалык байланыш [Текст] / Г.Орозова. – Б.: Шам, 2000. – 190 б.

214. Орумбаев, Т. Орто мектептерде айрым кенже эпосторду окутуунун максаты жана мазмуну [Текст] / Т.Орумбаев, К.Өмүрзакова // БМУнын кабарлары. – 2010. - №28 – 8-14-бб.
215. Оторбаев, Б.К. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: Пед. илим. канд. дис... автореф. 13.00.02. / Б.К.Оторбаев. – Б.: 1996. – 17 б.
216. Оторбаев, Б.К. «Семетей» эпосун VIII класста окутуу [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б.: 2003. – 80 б.
217. Оторбаев, Б.К. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б.: 2004. – 96 б.
218. Оторбаев, Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б.: 2008. – 96 б.
219. Өмүралиев, Б. Адабият сабагында эпостук чыгармаларды окутуу [Текст] / Б.Өмүралиев // Мугалимдер газетасы. – 1957. – 4-июль
220. Өмүрбай, М. Кыргыз элдик адабияты жөнүндө. китепте: // Кыргыздар. Түз.: К.Жусупов, К.Иманалиев. 10 томдук, 3-т. [Текст] / М.Өмүрбай. – Б.: 2004, 409-449-б.
221. Панкова, Т.В. Научно-педагогические основы сравнительной этнопедагогике [Текст]: Автореф. дис... док. пед. наук. 13.00.01. / Т.В.Панкова. – Б.: 2005. – 38 с.
222. Программа: Кыргыз тили, адабияты [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948. – 14-17-бб.
223. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] / В.Я.Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 351с.
224. Пропп, В.Я. Сказка. Эпос. Песня: собрание трудов [Текст] / В.Я.Пропп. – М.: Лабиринт, 2001. – 367 с.
225. Пропп, В.Я. Фольклор и действительность: избранные статьи [Текст] / В.Я.Пропп. – М.: Наука, 1976. – 325 с.
226. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] / В.Я.Пропп. – М.: Лабиринт, 1998.

227. Пропп, В.Я. Фольклор и действенность [Текст] / В.Я.Пропп: Избр. статьи. – М.: Наука, 1976. – 325с.
228. Путилов, Б.Н. Героческий эпос и действительность[Текст] / Б.Н.Путилов. – Л.: Наука, 1988.– 223 с.
229. Путилов, Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора [Текст] / Б.Н. Путилов; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Л.: Наука, Ленингр. отд. – 244 с.
230. Путилов, Б.Н. Новые труды по эпосу Сибири и Крайнего Севера. (1965-1969)[Текст] / Б.Н.Путилов // Сов. этнография. – 1971. - №2. –154-161 сс.
231. Путилов, Б.Н. Русский и южнославянский героический эпос[Текст] / Б.Н.Путилов. – М.:Наука, 1971. – 315 с.
232. Путилов, Б.Н. Эпическое сказительство: типология и специфика [Текст] / Б.Н.Путилов. – М.: изд-во Восточной литературы, 1997. – 295 с.
233. Рахматуллин, К. Биздин адабият: Толук эмес орто жана орто мектептердин VII класстары үчүн [Текст] / К.Рахматуллин, К.Нанаев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. – 432 б.
234. Рез, З.Я. Изучение лирических произведений в школе (IV-VII кл.) [Текст] / З.Я.Рез. – Л.: Советский писатель, 1968. – 96 с.
235. Рубинштейн, С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.
236. Рыбникова, М.А. Избранные труды [Текст] / М.А.Рыбникова. – М.: Педагогика, 1985. – 247 с.
237. Рысбаев, С.К. Кыргыз тили жана адабияты мугалимине жүз кеңеш: «Педагогикалык технологиялар» сериясы. 4-китеп [Текст] / С.К.Рысбаев. – 2014. – 236 б.
238. Рысбаев, С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б.: «Билим куту». 2006. – 367 б.
239. Рысбаев, С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш.

- даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / – Б.: 2006. – 49 б.
240. Рыскулов, К. Адабият сабактарында фольклорду терең үйрөнүүнүн кээ бир жолдору [Текст] / К.Рыскулов // Мугалимдер газетасы. – 1957. – 1-август.
241. Садыков, К.Дж. Кыргызский героический и русский былинный эпос в свете типологической общности / На примере кыргызского эпоса «Эр Тоштук» [Текст]: Автореф. дисс. на соиск. учен, степ. канд. филол. наук/ 10.00.01. / Садыков К.Дж. – Алма-Ата, 1991. – 18 с.
242. Саипбаев, С.М. Идеи воспитание подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (на материалах малых эпических форм киргизского фольклора [Текст]: Автореф. дис... кан. пед. наук: 13.00.01 / С.Саипбаев. – Фрунзе, 1979. – 20 б.
243. Салиев, А Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1962. – 225 с.
244. Салиев, А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 256 б.
245. Салиев, А. Мышление как система [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 247 с.
246. Салиев, А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 272 с.
247. Салиев, А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 308 с.
248. Салиев, А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст] / А.Салиев. – Ф.: Илим, 1971. – 232 с.
249. Самойлова, Е.А. Изучение в школе произведений эпических жанров русского фольклора как средства постижения национальной культуры народа [Текст]: автореф. дис. канд. пед. наук:13.00.01. / Е.А.Самойлова. – М.: 1996. – 18 с.
250. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

251. Словарь литературоведческих терминов [Текст] / Ред.-сост.: Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 393 с.
252. Сманбаев, А. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 6-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 3-бас. [Текст] / А.Сманбаев, Н.Ишекеев. – 2003. –185б.
253. Снежневская, М.А. Теория литературы в 4-6 классах средней школы: Пособия для учителя. [Текст] / М.А.Снежневская. – М.: Просвещение, 1978. – 29-30 с.
254. Субанбеков, Ж. «Эр Төштүк» кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу [Текст] / Ж.Субанбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1963. – 204 б.
255. Субанбеков, Ж. 8-класстарда кыргыз элинин баатырдык эпосторун окутуу [Текст] / Ж.Субанбеков // Мугалимдерге жардам. – 1957. – №11. – 39-45-бб.
256. Суразаков, С.С. Алтайские героический эпос[Текст] / С.С.Суразаков. – М.:Наука,1985. – 256 с.
257. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Минск, 1981. – 287 с.
258. Тимофеев, Л.И. Основы теории литературы [Текст] / Л.И.Тимофеев. – М.: Просвещение, 1976. – 160-161 сс.
259. Толстой, Л.Н [Текст] / Л.Н.Толстой; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – 542с.
260. Толук эмес орто жана орто мектептер үчүн программа [Текст]. – Ф.: Кыргызмамбас, 1941. – 23-36-бб.
261. Урманчиев, Ф.И. Эпические сказания татарского народа[Текст] / Ф.И.Урманчиев. – Казань: изд-во Казан. ун-та, 1981. – 120с.
262. Ушинский, К.Д. Соч.: В II т., 1-т. [Текст] / К.Д.Ушинский. –М.-Л., 1986. – 300 с.
263. Халикулов, Д.Х. Рождение Гороглы и его место в цикле дастанов «Гороглы»[Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Д.Х.Халикулов. 10.01.09. – Алма-Ата,1993.–19с.

264. Шарапова, Н.И. Изучение героического эпоса «Джангар» на уроках родной литературы в 5-11 классах калмыцкой школы [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук / Н.И.Шарапова. 13.00.02. – Москва,1998. – 20 с.
265. Шералиева, А. Ж. Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02 / А.Ж.Шералиева. – Бишкек, 2013. – 154 б.
266. Щербина, В.Р. Проблемы литературного образования в средней школе. [Текст] / В.Р.Щербина.– М.: Просвещение, 1982. – 320 с.
267. Эр Төштүк: «Эл адабияты» сериясы: 2-том. [Текст] / С.Каралаевдин айтуусу боюнча. – Б.: Шам, 1996. – 448 б.
268. Шырдакбек. Эр Табылды: «Эл адабияты» сериясы: [Текст] / А.Тыныбековдун айтуусу боюнча. – Б.: Шам, 2002. – 280 б.
269. Эркебаев, А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А.Эркебаев. – Б.: Учкун, 2004. – 254 б.
270. Юнусалиев, Б.М. «Манас» эпосуна кириш сөз // китепте: Манас. Биринчи бөлүк. I китеп [Текст] / Б.М.Юнусалиев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 3-15 бб.
271. Юсифов, Ф.А. Пути развития устной речи учащихся при преподавании фольклора в 4 7 кл. [Текст]: автореф. дис. докт-ра. пед. наук: 13.00.02 / Ф.А.Юсифов. – Баку, 1988. – 38 с.

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме №1

Акган Тыныбек уулу (1888–1951)

Нарын районунун Мин-Булак айылында туулган. Манасчы, акын, комузчу жана айтуучу, фольклордук чыгармаларды жыйноочу. Анын атасы легендерлуу манасчы Тыныбек Жапы уулу, атасы айткан «Манасты» угуп чоңойгон. Он үч жашынан элдик ырларды аткарат, өзү да ошолорго окшотуп ырларды чыгарат.

1900-жылы атасы дүйнөдөн кайткандан кийин анын «Манасын» толук өздөштүрө албай калат да, ырчылыктан комузчулукка өтөт. Устаттары: атасы, Муратаалы, Калык, Куйручук, Карамолдо ж.б. залкарлар.

А.Тыныбеков отузунчу жылдардын башында айылдык советтин төрагасы, колхоздун башкармасы, 1933–1936-жылдарда Нарын райондук радио түйүнүндө кызматкер болуп иштеген.

1936–1947-жылдарда Фрунзе шаарында Кыргыз мамлекеттик филармониясында артист болгон.

Анын аткаруусунда «Манас» эпосунун обонунун негизинде «Чоң кошуун», «Семетей күү» деген күүлөрү белгилүү. Кыргыздын залкар күүлөрүн чертип, «Кеңеш», «Алга бас», «Камбаркан», «Өзгөрүш», «Шыңгырама» өңдүү күүлөрдү чыгарган.

Ал «Манас» эпосунан «Көкөтөйдүн ашынан» үзүндү, "Семетей» бөлүгүнөн «Семетейдин жетим калып Букарга барышы» жана «Семетей Букардан Таласка келип Манас баатырдан калган мүлктөрдү алып жаткан жери» деген эпизоддорду жаздырган. Ал «Эр Табылды» толук айткан жана ал колдогу варианттардын ичинен толугу жана идеялык мазмуну, көркөмдүгү жагынан көрүнүктүүсү. 1940-жылы «Эр Табылды» дастаны жарык көргөн жана кийин да кайра-кайра басылган.

«Кыргыздын улуттук оюндары» деген китебинде 50гө жакын кыргыз оюндарынын ойнолуу тартиби, мезгилдери, шарттары жана эрежелери кошо баяндалган.

Актандын "Асан-Жамал", «Көкөтөй чечен» деген чыгармалары да белгилүү.

Кыргыз маданияты, адабиятына сиңирген эмгеги үчүн Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти деген ардак наамга татыктуу болуп, медалдар менен сыйланган.

А.Тыныбеков 1951-жылы 5-ноябрда дүйнөдөн кайткан.

Актан Тыныбеков тууралуу эскерүүлөрдөн

«1902-жыл. Сентябрь айы. Нарындагы Туюк айылы. Атагы таш жарган айтылуу ырчы Тыныбектин оорусу катуулагандан катуулап, мертинен тайып, жүзүнө өлүүчү адамдын сүрү кирет. Акылы тунук кыраакы Тыныбек бир буту көргө салаңдап, көрөр күнү өчүп, ичер суусу бүтүп баратканын сезип, элүү алты жаштын аралыгындагы басып өткөн өмүрүн көз алдынан дагы бир жолу чубатууга салат. Киндик каны тамган Ысык-Көлдүн Кайнарын, атасынын кедейчилигин, он төрт жашынан колуна куш кондуруп, жонуна мылтык асынып, мергенчиликтин артынан түшкөнүн, жыйырма беш жашынан баштап, түш көрүү менен айтып калганын, анан залкар манасчылар Чоңбаш, Бекмурат, Акызбек, Келдибек, Назарларга жолугуп таалим алганын, айрыкча айлап айткан Чоңбашты эстейт. Акыры ал:

Тагдырга жакын болгон бейм.

Танып барам акылдан,

Жалпыга нускам калганы,

Кыраан Манас баатырдан.

Арманым ушул калайык

Ардактуу эрди таштабай.

Айтса экен Элим артымдан, –

деп, араң чыккан үн менен сөздөрүнүн бирин ачык айтса, экинчисинин аягын булдуруктатып, үчүнчүсүнүкүн жутуп ырдап жанындагы отургандар менен кош айтышып жан берет.

Залкар манасчынын уулу Актан атасы өлгөндө он беште эле. 1888-жылы Нарындын Тегерек-Булак деген жерде туулган. Актан жарык дүйнөгө жаралгандан ырдын чордонунда өсөт. Атасынын айткан орошондуу Манасын угат. Аны ээрчип, эл таанып, жер көрөт. Ар түрдүү шайырлардын ырларын, күүлөрүн нускалуу сөздөрүн угуп, көкүрөгүнө түйөт. Көркөм өнөргө акыл-эс дүйнөсүн байытат. Атасынын айткан «Манасынан» «Көкөтөйдүн ашын», «Семетейдин жетим калып Букарага барышын» үйрөнүп алып, айыл арасында айта баштайт. Элдик ырларды, «Эр Табылдыны» кыз-оюндарында комуздун коштоосунда ырдайт. Бирок, аларды канчалык берилүү, кумардануу менен аткарбасын комузчу болууну эңсейт. Атактуу комузчуларды көрсөм, таалим алсам дегенде ак эткенден так этет. Айрыкча, Муратаалы, КараМолдо, Калык, Боккөтөн өңдүү залкар шайырлардын ысымдарын алыстан угуп, алар менен таанышып, нускаларын алсам деп, дегдейт. Мына ушинтип, аларды бир көрүүгө зар болуп жүргөн кезинде 1905-жылдын жай айларында айыл арасында: «Эмки келүүчү жекшембиде Балыкчыда чоң той болот экен. Ага Ысык-Көлдөн, Нарындан, Чүй боорунан чыккан ак тандай акындар менен айтылуу комузчулар, куудулдар, манасчылар деги, мен өнөрпозмун дегендин баары катышат имиш. Ал жыйынды көргөн да, көрбөгөн да арманда. Атаң көрү жолдун алыстыгы болбосо, аны көрүп келгенге не жетсин» - деген сөздөр тарайт. Бул кеп Актанга да угулат. Андай сөздү уга албай араң турган Актан айылдаштарынан, ар кимдерден топтун чын эле болорун, качан башталарын сурамжылаштырып тактап билип, үйүндөгүлөрүнүн: «барба, жол алыс» дегенин укпай эки жолдошу менен салт атчан жолго чыгат. Актан курбулары менен өргүй жол жүрүп отуруп, эртең жыйын башталат деген күнү Балыкчыга келет. Өмүрүндө биринчи жолу мелмилдеп жаткан Ысык-Көлдү көрүп: «Жарыктык көлүм» деп, суусунан кочуштап ичип, жүзүн

чайып, жүрөгү менен сүйүп, сулуулугуна суктанат. Айтылгандай эле Көлдүн кылаасында топ башталат. Ага Көлдүн көкүрөгүнөн, алыскы Нарын менен Чүй боорунан ат арытып келишкендер катышат. Жыйында Муратаалы баштаган КараМолдо, Калык, Боккөтөн, Майлыбай, Куйручук сыяктуу ж.б. залкар шайырлар өнөрлөрүн тартуулашат. Акын менен акын айтышып, комузчу менен комузчу күү чертишет. Шайырдан шайыр өтөт. Актан алардын өнөрлөрүн угуп, өздөрүн көрүп, чыгармаларын көкүрөгүнө жаттайт. Айрыкча Актанга Муратаалы менен КараМолдонун терең ойлуу күүлөрү, комузду чертүүдөгү ыкмалары суктанат. Алардын алдыларына комузчулардын эч бири чыкпасына көзү жетет. Жыйындын акырында Актан Муратаалы, КараМолдо отурган үйгө кымырыныпкымтынып уялып жатып араң баш багат да, отургандарга алик айтып, кол алышып бүтө электе мейман кабып алып отургандардын ичинен бирөө: –Бул жигит биздин үйгө адашып кирип алды көрүнөт. Жаштар тиги четки үйдө. Мында жалаң аксакалдар. Бирок, кейпине караганда бир жактан жолоочулап келе жаткан көрүнөт – деп, дембедем суроолорду берип суракка ала кетти.

– Ооба, акебайлар алыскы Нарындан ат арытып, атайын топту көрөйүн деп келдим эле. Тыныбек манасчынын уulumун. Атым Актан. Анча-мынча чертем. Ыр да ырдайм. «Манастан», «Эр Табылдыдан» да айтам. Бул үйгө Мукем менен Молдокемдин күүлөрүн угайын деп, атайын кирип калдым. Ээнбаштык кылсам кечирип коюңуздар деп, Актан кебин айтып бүткүчө төрдө комуз чертип отурган Муратаалы күүсүн шак токтото коюп: – Баланы бери өткөргүлө, менин жаныма келсин, – деп, катарынан орун берди да! – Кадимкибиздин чоң манасчы Тыныбектин уулу турбайсыңбы? Тыныбекти ээсине берипсиңер. Арты кайырлуу, жаткан жери жайлуу, топурагы торко болсун! Ыраматылыктын жашы улуу болсо да мени менен жаны бирге эле. Ар кайсы жыйында көп болчубуз. Түгөнгөн жолдун алыстыгынан топурак сала албадым. Кебиңе, жүргөн, турганыңа караганда тың көрүнөсүң. Кана, балам эмне өнөрүң бар? Билгенинди бизден уялбай айта отур? – деп, Муратаалы Актанды тигиле карайт.

– Муке, атамы эстеп, көңүл айтканыңызга ырахмат. «Молдо билгенин окуйт» дегендей билгенимден баштайын. Оболу, атамдын «Манасынан» үйрөнүп алганымды айтайын деп, Актан Манастан «Көкөтөйдүн ашын» баштады. Бака-шака түшкөн үй ичи алиги заматта дымырай түштү. Актандын кырааттуу мукам үнү отургандарды шак өзүнө тартып алгансыды. Ал көпкө айтты. Эл да берилип кумарлануу менен угуп жатышты. «Манастын» аягын Актан созолонто созуп келип бүтүрдү. Муратаалы болсо кубангандай – Жакшы балам. Тыныбек өлгөн эмес тура. Дагы эмнени билесиң? – деди. – Эми «Эр Табылдыдан» бир аз айтып берейин – деп, Актан комузун күүлөп, тамагын таптап аспабынын коштоосунда Эр Табылдыны айта баштады. Ал аны «Көкөтөйдүн ашынан» дагы уккулуктуу обондо ырдап, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө тартты. Актан Эр Табылдыдан узак айтты. Ал отургандарга аябай жакты».

Комузчу Чалагыз Иманкуловдун сөзү: «Актан өтө сөзмөр, куудул, күлкүлүү кепти машы менен сүйлөгөн, сыпаа, бирөөнүн көңүлүн оорутпаган, оор басырыктуу ак көңүл адам болгон».